

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Felsefesi Bilim Dalı

Meryem SAVRUN

**14-18 YAŞ ARASI LİSE ÖĞRENCİLERİNDE TANRI TASAVVURU (AĞRI
ÖRNEĞİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ MUSTAFA SAFA

AĞRI-2020

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “14-18 Yaş Arası Lise Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru (Ağrı Örneği)” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

01.06.2020

Meryem SAVRUN

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa SAFA danışmanlığında, Meryem SAVRUN tarafından hazırlanan bu çalışma 08/06/2020 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından **Felsefe ve Din Bilimleri** Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı, Adı ve Soyadı	İmzası
Jüri Başkanı	Doç. Dr. Hasan Ocak	
Danışman	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Safa	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Hayati Tetik	
Jüri Üyesi		
Jüri Üyesi		

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine ait olup;

Enstitü Yönetim Kurulunun .../.../2020 tarih ve .... / . .... nolu kararı ile onaylanmıştır.

.... / ...../2020

Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	II
TABLOLAR DİZİNİ.....	VI
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	VII
ÖNSÖZ	VIII
ÖZET	1
ABSTRACT.....	2
KISALTMALAR	3
GİRİŞ.....	4
1. Konu ve Problem	4
2. Amaç ve Önem	5
3. Ön Kabuller.....	6
4. Hipotezler.....	7
5. Sınırlılıklar	7
BİRİNCİ BÖLÜM	8
KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	8
1. ERGENLİK DÖNEMİ.....	8
1.1. Piaget'in Soyut İşlemler Kuramı.....	10
1. 2. Ergenlikte Ahlaki Gelişme.....	12
1. 3. Kohlberg' in Zihinsel Ahlak Gelişimi Kuramı	14
2. TASAVVUR NEDİR?	19
3. İNANIŞ BİÇİMLERİNE GÖRE TANRI TASAVVURLARI	22
3.1. Panteizm 'de Tanrı Tasavvuru	22
3.2. Panenteizm'de Tanrı Tasavvuru	28
3.3. Deizm'de Tanrı Tasavvuru	34
3.4. Teizm' de Tanrı Tasavvuru.....	39

4. TANRI TASAVVURU İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR.....	46
İKİNCİ BÖLÜM.....	49
1. Yöntem.....	49
1.1. Araştırmanın Modeli.....	49
1.2. Evren ve Örneklem	50
1.3. Veri Toplama Araçları	50
1.4. Araştırmaya Katılanlar ve Nitelikleri.....	56
2. Bulgular ve Değerlendirme.....	59
2.1. Araştırmaya Katılanların Negatif Allah Tasavvuru, Pozitif Allah Tasavvurundan Daha Düşük müdür?.....	59
2.2. Allah Tasavvurunun Pozitif ve Negatif Boyutları, Allah İnancını Pozitif Yönden Etkiler mi?	64
2.3. Lise Öğrencilerinde Allah Tasavvurunun Negatif ve Pozitif Boyutlarında Cinsiyete Göre Farklılık Var mıdır?	67
2.4. Yaş Faktörü, Allah Tasavvurunun Hem Pozitif Hem Negatif Boyutlarını Pozitif Yönden Etkiler mi?.....	69
2.5. Sosyal Çevre, Allah Tasavvurunun Pozitif ve Negatif Boyutlarında Farklılıklara Sebep Olur mu?	72
2.6. Sosyo-Ekonomik Düzey, Allah Tasavvurunun Pozitif ve Negatif Boyutlarında Farklılıklara Sebep Olur mu?	74
2.7. Allah Tasavvurunun Pozitif ve Negatif Boyutlarında Lise Öğrencisinin Dini Bilgi Düzeyine Göre Farklılıklar Var mıdır?.....	76
2.8. Allah Tasavvurunun Pozitif ve Negatif Boyutlarında Annenin ve Babanın Dini Tutumlarına (İmaj) Göre Farklılıklar Var mıdır?.....	79
2.9. Öznel Dindarlık Algısı, Allah Tasavvurunun Pozitif Boyutlarıyla Pozitif İlişkiler Sergileyip Negatif Boyutları ile Belirgin Bir İlişki Sergilemeyecek mi?	84
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	85
KAYNAKÇA.....	92
ÖZGEÇMİŞ	100

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Allah tasavvuru ölçeği için model-veri uyumu.....	53
Tablo 2. Allah tasavvuru ölçeğinin alt boyutlarına ilişkin güvenirlik değerleri	56
Tablo 3. Öğrencilerin sosyo-demografik bilgilerine ilişkin frekans ve yüzdeleri	57
Tablo 4. Tanrı tasavvuru ölçeğinin alt boyutlarına ve Allah inancına ait betimsel istatistikler	60
Tablo 5. Allah inancı üzerinde Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarının etkisine ilişkin çoklu regresyon analizinin sonuçları	65
Tablo 6. Öğrencilerin Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarının cinsiyete göre karşılaştırılmasına ilişkin t-testi sonuçları.....	67
Tablo 7. Lise öğrencilerinin Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarının yaşa göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları	69
Tablo 8. Lise öğrencilerinin Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarının sosyal çevrelerine göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları...	72
Tablo 9. Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında, lise öğrencisinin sosyo ekonomik düzeyine göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları	74
Tablo 10. Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında, lise öğrencisinin dini bilgi düzeyine göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları	77
Tablo 11. Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında, babanın dini tutumuna göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları	79
Tablo 12. Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında, annenin dini tutumuna göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları	83
Tablo 13. Öznel dindarlık algısı ile Allah tasavvurları arasındaki korelasyonlar.....	84

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Kohlberg' in zihinsel ahlaki gelişimin üç düzeyi ve altı evresi

Şekil 2: Araştırmanın modeli

Şekil 3: Allah Tasavvuru ölçeği için test edilen ölçme modeline ilişkin şekilsel gösterim

ÖNSÖZ

Tanrı kavramı insanoğlunun var olması ile beraber ortaya çıkan ve üzerinde çok fazla düşünülmüş bir konudur. Kişi fitrat gereği inanma, bağlanma, sığınma, sevme, merak etme gibi duygulara sahiptir. Buna bağlı olarak birey, inandığı tanrısını zihninde tahayyül etmeye, canlandırmaya, şekil vermeye yani tanrısını tasavvur etmeye eğilimlidir. Tanrı tasavvuru ise başta Din Felsefesi olmak üzere birçok bilim alanının doğrudan ya da dolaylı olarak müdahil olduğu bir konudur.

Bu çalışmada tanrı tasavvuru Ağrı ilinde bulunan, Nurettin Dolgun Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Hüseyin Celal Yardımcı Fen Lisesi ve 15 Temmuz Şehitleri Anadolu Lisesi'nde okumakta olan, rastgele seçilmiş 14-18 yaş grubu öğrencileri üzerinde araştırılmıştır. Araştırmada Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu' nun geliştirmiş olduğu "Tanrı tasavvuru ölçeği", tarafımızca hazırlanan demografik değişkenler ile birlikte Din Felsefesi bakış açısıyla düzenlenip kullanılmıştır. Elde edilen veriler analiz edilip ergen psikolojisi ve diğer inanışlarda var olan tanrı tasavvurlarına göre yorumlanmıştır.

Çalışmamda maddi manevi desteğini her zaman yanımda hissettiğim değerli eşim Ekrem SAVRUN' a, daha dünyaya gelmeden derslere benimle katılmak zorunda kalan ve kendisine ayırmam gereken zamanı tezim ile paylaşan biricik oğlum Ali Aras SAVRUN' a, manevi desteğiyle hayatım boyunca yanımda olan annem Tülay EDER' e, çalışmamda geliştirmiş olduğu ölçeği kullanmama müsaade eden Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu'na, danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Safa'ya, değerli jürim Doç. Dr. Hasan Ocak ve Dr. Öğr. Üyesi Hayati Tetik hocalarıma, son olarak her konuda yardımcı olan kıymetli arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Meryem SAVRUN

Ağrı-2020

ÖZET

YÜKSEK LİSANS

14-18 YAŞ ARASI LİSE ÖĞRENCİLERİNDE TANRI TASAVVURU (AĞRI ÖRNEĞİ)

Meryem SAVRUN

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa SAFA

İnsanlar sahip olduğu akıl yetisi ve merak duygularına bağlı olarak, nasıl ve kim tarafından yaratıldıklarını, niçin var olduklarını, yaptıkları iyi veya kötü şeylerin karşılıklarının olup olmadığını düşünme gereği duyarlar. Bu düşünce insanı herhangi bir tanrının var olup olmadığı problemine, eğer var ise nasıl bir tanrıdan söz edilebileceğine götürmektedir. Bireyin “Nasıl bir tanrı?” sorusuna verdiği cevap ise tanrı tasavvurunu oluşturmaktadır.

Bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte; problem, amaç, önem, ön kabuller, hipotezler, sınırlılıklar bulunmaktadır. Birinci bölümde kavramsal çerçeve ele alınmıştır. Buna bağlı olarak bu bölümde ergenlik dönemi, Piaget’ in Zihinsel İşlemler Kuramı ve Kohlberg’ in ahlaki gelişim evrelerinden bahsedilip “tasavvur” kavramı açıklanmıştır. Daha sonra inanış biçimlerine göre tanrı tasavvurları incelenmiştir. İkinci bölüm ise araştırmaya ait yöntem, evren ve örneklem, veri toplama araçları, katılımcıların nitelikleri, bulgular ve yorumlar kısmını içermektedir. Elde edilen bulgular diğer inanışların tanrı tasavvurlarına (Panteizm, Panenteizm, Deizm Tanrı Tasavvurlarına) ve ergenlik çağına göre yorumlanarak sonuca gidilmiştir.

Sonuçta ise, Allah inancına göre öğrencilerin tanrı tasavvurları pozitif yönden olup yetkin/aşkın ve merhametli boyutlarına ilişkin algılarının yüksek olduğu, cezalandıran yani negatif tanrı tasavvurunun boyutlarına ilişkin algılarının düşük olduğu tespit edilmiştir. Demografik değişkenlerden; bireyin dini bilgi düzeyi, babanın imajı ve öznel dindarlık algısı, tanrının pozitif ve negatif boyutlarına ait tasavvur şekillerinde değişikliğe sebep olmuştur. Annenin imajı, yaş, cinsiyet, sosyo-ekonomik düzey ise değişikliğe sebep olmayan demografik değişkenlerdir.

Anahtar Sözcükler: Tanrı, Tasavvur, Deizm, Ateizm, Ergenlik.

ABSTRACT

POST GRADUATE CONTEMPLATION OF GOD OF THE STUDENTS AGED BETWEEN 14-18

Meryem SAVRUN

Thesis Advisor: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa SAFA

Depeding on the intelligence and curiosity people have, mankind are in need of thinking about how and who created them, why they exist, and good and bad deeds they do are mutual or not. This thought leads one to the problem of whether any god exists, and if so, what kind of god can be mentioned. The answer people give about the question “What kind of a creator?” forms the “Contemplation of the God”.

This research consists of an introduction and two parts. Introduction consists of the problem, purpose, importance, premise, hypothesis, and restrictions. Cognitive frame is held in the first part. Accordingly, in this section, the concept of “imagination” is explained by adolescence, Piaget's Mental Process Theory and Kohlberg's moral development stages. Later, according to their belief styles, god conceptions were examined. The second part includes the research method, universe and sample, data collection tools, qualifications of the participants, findings and comments section. The research was concluded by interpreting the findings according to the other God contemplation (Pantheism, Peanentheism, Deism) and puberty.

As a result, according to the faith in Allah, it is determined that students' perceptions of god are positive and their perceptions about their competent / transcendent and compassionate dimensions are high, and their perceptions about the dimensions of the punishment, namely the negative god conception, are low. Among the demographic variations; the level of religious knowledge of the individual, the image of the father and the perception of subjective religiosity caused changes in the ways of imagination belonging to the positive and negative dimensions of God. The mother's image, age, gender, and socio-economic level are demographic variables that do not cause change. The image of mother, gender, socio-economical level are the demographical variations that do not cause any changes.

Key words: God, Imagination, Deism, Atheism, Puberty.

KISALTMALAR

Age.: Adı Geçen Eser

Ark.: Arkadaşları

Bkz.: Bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

Diğ.: Diğerleri

Ed.: Editör

M: Ortalama

Max.: Maximum

Min.: Minimum

N: Toplam

P.: Anlamlılık

r.: Korelasyon

s. Sayfa

ss. Sayfa sayısı

S.: Sayı

Sd.: Serbestlik Derecesi

TDV.: Türkiye Diyanet Vakfı

Ünv.: Üniversitesi

Vs.: Vesaire

Vb.: Ve Benzeri

Yay.: Yayınları

GİRİŞ

1. Konu ve Problem

Tanrının varlığı, insanlık tarihi kadar eski, birçok bilim alanına konu olmuş hassas bir konudur. Tanrının varlığı meselesini takip eden bir diğer konu da tanrının algılanış biçimiyle yani tanrı tasavvuruyla ilgilidir.

İnsan yaratılışı itibarıyla etrafından, kendisini yetiştiren büyüklerinden, içinde yer aldığı toplumdan dolayı ya da doğrudan etkilenmektedir. Yaşadığı toplum, arkadaş çevresi ve buna benzer birçok faktör bireyin her konuda olduğu gibi dini anlayış ve yaşayışını da etkilemiştir. Bu çalışmanın muhatabı olan 14-18 yaş arası lise öğrencilerinin de gerek ergenlik döneminde bulunmaları gerekse bu döneme bağlı yaşadıkları zihinsel kargaşa, aileden uzaklaşıp akran grubuna duyulan ilgi öğrencileri kimlik arayışına sevk etmiş, bireyin dini hayat tarzı da bu durumdan nasibini almıştır. Araştırmanın örneklemi bu sebeple söz konusu yaş grubundan oluşmaktadır.

Günümüz öğrencilerinin gerek sosyal medya üzerinden gerek bulunduğu ortamların etkisi ile ateist, deist vb. grupları takip etmeleri, onlara ilgi duymaları ve bu durumdan etkilendikleri gözlemlerimiz arasındadır. Öğrenciler zaman zaman dikkat çekmek amacıyla veya gerçekten kendisine mantıklı geldiği için dini anlamda farklı gruplara girmek isteyebilirler. Bu durumun oluşmasında çeşitli nedenler gösterilebilir. Özellikle lise çağındaki öğrencilerin olumsuz örnek teşkil edecek gruplarda yer alması, akran baskısı, merak, yanlış bilgi edinilmesi, sorumluluk almada başarılı olamamış ebeveynlerin tutum ve davranışları gibi nedenler örnek verilebilir. Tüm bu sebepler çalışmanın amacına şekil vermiştir ve özellikle Ağrı ilinde görev yapan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerine, ankete katılan öğrencilerin ebeveynlerine, zaten psikolojik yönden zor bir dönemden geçen öğrencilere yardımcı olmak adına bu araştırmanın yapılmasına karar verilmiştir. Araştırmada öğrencilere yöneltilen sorular ile onların gerçekten bu olumsuz durumdan etkilenip etkilenmediklerini öğrenmek araştırmanın yapılmasına sebep olan diğer bir etmendir.

Tanrı tasavvuru konusunda dünya çapında birçok araştırmalar yapılmış fakat ülkemizde bu çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Son zamanlarda ülkemizde de tanrı tasavvuru konusu araştırmaları artmış olmasına rağmen yine de yeterli değildir. Örneğin; Asım Yapıcı, Kerim Yavuz, Ali Kuşat gibi isimler tanrı tasavvuru konusunda araştırmalar yapmışlardır. Yavuz “Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi” adlı çalışmasında 7-12 yaş arası çocuklarda Allah algılarını incelemiştir. Bu çalışmada çocukların tanrıyı üç yoldan tasavvur edebildikleri sonucu çıkmıştır. Bu yollar akıl, eğitim ve sezgidir. Yapıcı’nın “Allah” ve “Kutsal” kavramlarını sosyo-psikolojik açıdan incelediği çalışmasında gençlerin Allah’ı algılamalarının genelde olumlu düzeyde olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. ¹

Bu çalışma yukarıda örnek verilen çalışmalara ek olarak felsefi bir bakış açısı ile tanrı tasavvuru konusunu ele almaktadır. Diğer inanışların; Panteizm, Panenteizm, Deizm tanrı tasavvurlarına göre araştırmanın örneklemini oluşturan Teist gençlerin seçimleri/tanrı tasavvurları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır ve ergenlik çerçevesinde değerlendirilmiştir.

2. Amaç ve Önem

Çalışmada amaç öncelikle Ağrı İlinin üzerinde çalışılan okullarında öğrenim gören gençlerin nasıl bir tanrı tasavvuruna sahip olduklarını araştırmaktır. Çalışmanın yapılması ile aynı zamanda burada görev yapan öğretmenlere ve öğrencilerin velilerine, gençlere karşı nasıl bir tutum sergilemeleri gerektiğine dair katkı sağlanacağı düşünülmüştür. Öğrencilerin içinde bulundukları gerek zihinsel gerekse duygusal yönden zor olan ergenlik sürecini kolay atlatabilmeleri, özellikle okullarında bulunan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinden, Rehber Öğretmenlerinden ve birincil kaynak olan ebeveynlerinden doğru desteği alabilmeleri ile mümkündür. Doğru desteğin verilebilmesi için öğrencilerin soyut düşünme yeteneklerinin var olup olmasına, var ise ne seviyede olduğuna bakılmalıdır. Öğrencilerin yaş itibarıyla bulundukları dönemin özellikleri, ebeveyn tutumları, sosyal çevreleri, dini bilgi düzeyleri, cinsiyet gibi unsurların dini hayata

---

¹ Asım Yapıcı, *Allah ve Kutsal Kavramlarının Çağrıştırdıkları Anlamlara Sosyo-Psikolojik Bir Bakış: Çukurova Üniversitesi Örneği*. Değerler Eğitimi Dergisi, 2(7 ve 8), 169-206.

nasıl etki ettiği araştırılarak doğru destekte bulunulabilir. Aksi takdirde bireyi ve bireyin ruh dünyasına etki eden faktörleri bilmeden ona yaklaşmaya çalışmak olumlu sonuç yerine, bireyin tüm hayatını etkileyecek olumsuz sonuçlar da doğurabilir. Bu anlamda çalışmamızın asıl amaçlarından biri de öğrencinin ruh dünyası hakkında ipuçları elde etmek ve ona yardımcı olabilmek adına yollar üretmektir.

Bu çalışmada, üzerinde daha önce çok fazla araştırma yapılmayan bir konu Din Felsefesi açısından ele alınmaya çalışılmıştır. Araştırmanın yapılması ile tanrı tasavvuru konusunu ele alan çalışmalara katkıda bulunmak diğer amaçlar arasındadır. Yapılan  alışmalar ile bu çalışmanın en önemli farkı, diğer çalışmaların, genel itibariyle Din Psikolojisi alanında yazılmış olmalarıdır. Fakat tanrı tasavvuru konusu sadece Din Psikolojisi alanının konusu değildir. Tanrı tasavvurunu; İslam Felsefesi, Din Felsefesi, Din Sosyolojisi gibi alanlar da konu edinmiştir ki bu alanları birbirlerinden kesin çizgiler ile ayırmak güçtür. Bu anlamda  alışma Din Felsefesi alanında, nicel bir araştırma tekniği ile Ağrı ilinde, tanrı tasavvuru konusunu ele alıyor olması, yüksek lisans çalışması olarak ilk ve tektir. Bu şekilde ileride daha geniş kapsamlı yapılacak olan araştırmalara temel oluşturacak niteliktedir.

3.  n Kabuller

- Her insanda fitrat gereği bir inanma isteği bulunur ve fitrata bağlı bu özellik bir tanrı tasavvurunu doğurur.
- Her tanrı tasavvuru, oluştuğu zaman zarfında içinde bulunduğu yerler, kişiler, yaş faktörü, kültür, sosyo-ekonomik yapı gibi durumlardan etkilenebilir.
- Bireyler kendi bilgi düzeylerine göre, aynı dine inansalar dahi; tanrılarını farklı şekillerde tasavvur edebilirler.
- Tanrı tasavvuru çok boyutlu ve niceliksel olarak ölçülebilir bir kavramdır.
- “Tanrı tasavvurlarını belirlemede kullanılan ‘Tanrı Tasavvuru  l eği’ güvenilir bir araçtır ve araştırmaya katılanlar tarafından samimiyetle cevaplandırılmıştır.”²
- Araştırmada kullanılan kaynaklar güvenilir kaynaklardır.

---

²Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, s.174.

-Araştırmada kullanılan ölçek ve izlenen yöntemle araştırmanın amaçlarına ulaşılabilir.

4. Hipotezler

-Araştırmaya katılanların Negatif Allah Tasavvuru, Pozitif Allah Tasavvurundan daha düşük olacaktır.

-Allah inancı, Allah tasavvurunun hem pozitif hem negatif boyutlarını pozitif yönden etkileyecektir.

-Cinsiyet faktörü, Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarında farklılıklara sebep olmayacaktır.

-Yaş faktörü, Allah tasavvurunun hem pozitif hem negatif boyutlarını pozitif yönden etkileyecektir.

-Sosyal çevre, Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında farklılıklara sebep olacaktır.

-Sosyo-ekonomik düzey, Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında farklılıklara sebep olacaktır.

-Dini bilgi düzeyi, Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında farklılıklara sebep olacaktır.

-Öznel dindarlık algısı, Allah tasavvurunun pozitif boyutlarıyla pozitif ilişkiler sergileyecek; negatif boyutları ile belirgin bir ilişki sergilemeyecektir.

-Annenin imajı; Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında farklılıklara sebep olacaktır.

-Babanın imajı; Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında farklılıklara sebep olacaktır.

5. Sınırlılıklar

Çalışmanın birtakım sınırlılıkları vardır. Öncelikle üzerinde araştırma yapılacak öğrenciler ergen diye tabir ettiğimiz yaş gurubuna (14-18 yaş) aittir. “Ergenlik dönemi, öğrencilerin genel olarak olumsuz davranışların gözlemlendiği ve bu

davranışların arttığı bir dönem olarak kabul edilmektedir.”³ Doğal olarak bu dönemde ergen, tanrıyı inkâr etme gibi olumsuz davranış sergileyebilir. Bu durum, belirlenen anket sayısını etkileyeceğinden daha fazla veri toplanarak aşılabılır. Çünkü üzerinde çalışılan çocuklar genel itibariyle belli inanca sahip teist öğrencilerden oluşmuşlardır. Bu çalışmada herhangi bir dini inanca sahip öğrenciler seçilmemekle birlikte, çalışmanın ön kabulleri arasında İslam inancına sahip/teist oldukları kabul edilen öğrenciler esas alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. ERGENLİK DÖNEMİ

Ergen sözcüğü Latince; büyümek, olgunlaşmak anlamında kullanılan “adolescere” fiilinin kökünden gelmekte olan “adolescent”ın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu sözcük yapısı gereği bir durumu değil, bir süreci belirtmektedir.⁴

Ergenlik, çocukluktan çıkıp yetişkinliğe geçiş arasında kalan, bireyin tüm hayatında derin izler bırakan dönemdir. Ergenlik dönemi, üst bilişsel becerilerin kazanıldığı, hayata dair önemli adımların atıldığı, kişilik ve karakterin belirlendiği, ahlaki ve dini yönelim ve tercihlerin belirginleştiği gelişim evresidir.⁵

“Diğer bir tanımla ergenlik dönemi, erinlik (puberte) ile başlayıp yetişkinliğe kadar süren bir dönemi kapsamaktadır. Endüstriyel toplumlarda ana babaya bağımlı olarak geçirilen süre arttığı için ergenlik dönemi de genellikle daha uzun olmaktadır.”⁶

---

3 Didem Müge Siyez, *Liselerde Görev Yapan Öğretmenlerin İstenmeyen Öğrenci Davranışlarına Yönelik Algıları ve Tepkileri*, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2009, sayı:25, ss.69.

4 Banu Yazgan İnanç, Mehmet Bilgin, Meral Kılıç Atıcı, *Gelişim Psikolojisi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012, s. 31.

5 Tuğba Bakırtaş, *Ergenlik Döneminde Bilişsel Faktörlerin Karar Verme Sürecine Etkisinin Din Psikolojisi Yönünden İncelenmesi* (Adapazarı örneğinde), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019. s.2.

6 İnanç ve ark., *Gelişim Psikolojisi*, s. 231.

“Millî Eğitim Bakanlığına göre gençlik, buluğ çağına erme sebebi ile biyopsikolojik bakımdan çocukluğun sonu ile toplum hayatında sorumluluk alma dönemi olan çocukluk ve genç yetişkinlik arasında kalan 12-24 yaş arasındaki gruptur. UNESCO’nun tanımına göre genç; öğrenim yapan, hayatını kazanmak için çalışmayan ve evi olmayan insandır. Gençlik çağının başlangıcı ve sonu konusunda ileri sürülen yaş sınırlamaları da birbirinden farklıdır. UNESCO’ nun tanımına göre gençlik çağı, 15-25 yaşları arasında gösterilmektedir. Birleşmiş milletler örgütüne göre ise gençlik çağı yine 15-25 yaş arası olan gruptur.”⁷

Her ne kadar ergenliğin yaşı hakkında birtakım tanımlamalar yapılmış olsa da ergenlik yaşı, bireyin çevresi ile olan iletişimine, yetiştiği fiziki çevre ve koşullarına, alabildiği yetişkin sorumluluklarına, aklına ve zekasına, cinsiyete bağlı olarak değişebilmektedir. Bu anlamda ergenlik yaşı göreceli bir kavram olup bireyden bireye farklılık gösterdiğinden kesinlik ifade içeren bilgiler vermek yerine ortalama yaşlar olarak verilmesi tarafımızca uygun görülmüştür.

Erinlik, bireyin cinsel olgunluğa eriştiği dönem veya yaş olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde bireyde yalnız biyolojik değişimler değil aynı zamanda psikolojik ve toplumsal değişimlerin de ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin, erinliğe erken giren bir gencin yalnızca fiziksel görünümü değil, toplumsal ilgileri ve arkadaşlık ilişkileri de değişmektedir.

“Olgunlaşma; kalıtımın gelişim boyunca devam eden etkisi, bir türe ait yaşla ilişkili fiziksel ve davranışsal değişim özelliğidir.”⁸ Bir başka deyişle olgunlaşma (maturite); “bireyin toplumsal, zihinsel, duygusal ve fiziksel olarak tam anlamıyla yetişkin özelliklerini kazanması anlamına gelmektedir.”⁹ Birey 13 yaşına geldiğinde fiziksel olarak olgunlaşmış olabilir fakat aynı birey aynı yaşlarda zihinsel yönden bir yetişkinle aynı özellikleri taşıyamayabilir veya bir yetişkin diğer tüm yönlerden olgunlaşmış fakat duygusal manada olgunluğa erişememiş olabilir.

Çocukluktan yetişkinliğe bir geçiş süreci olan ergenlik döneminde bireyler başta biyolojik olmak üzere bilişsel, fiziksel, psikolojik ve sosyal açıdan pek çok

---

⁷ Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2011, s.33.

⁸ Richard J. Gerrig, Philip G. Zimbardo, *Psychology And Life*, (Çeviri: Gamze Sart), Nobel Yayıncılık, Ankara 2012, s.303.

⁹ İnanç vd. *Gelişim Psikolojisi*, s. 231.

değişim ve gelişim yaşamaktadır.¹⁰ Bu dönemde ergen fiziksel yönden birtakım değişikliklere uğrar; kilo artışı, boy uzaması, tüylenme vb. gelişmelere ek olarak; psikolojik, bilişsel yönlerden de olgunluğa erişmeye adım atmıştır. Büyümenin çabuk olması değişen bedenle birlikte duyguların, davranışların ve tutumların da değişmesini gerektirmektedir. Değişimin hızı yüksek olduğundan ergen buna uyum sağlamakta zaman zaman güçlük çekebilir. Cinsel gelişme ile ergenin duygularında farklılıklar olur. Genç yeni bir duygu dünyasını tanır. Ergenin duygu dünyasında istikrarsızlık vardır. Diğer cinse duyulan aşk, coşku, neşe, karamsarlık, iç sıkıntısı ve keder ergenin taşıdığı değişken hislerdir. Bu duygular ergenin davranışlarına da yansır. Dengesiz ve kararsız olma, zaman zaman yalnız kalma isteği ile huzursuzluk ve iç sıkıntısı buluş çağındaki gençlerde görülebilir.¹¹

Zihinsel gelişim açısından bakıldığında ise ergen, çocukluğa ait olan düşünme, algılama şekillerinden uzaklaşmaya ve kendisini bekleyen kavramsal düşünmeye adım atmış, somut dönemden çıkmaya soyut kavramları anlamaya başlamıştır. Ergenlik döneminde ergenin zihinsel kapasitesinde artış meydana gelmektedir ve bu durum ergenin soyut kavramları daha rahat anlayabilmesine, yargılama ve sentez yeteneklerinin gelişmesine yardımcı olmaktadır.¹² Burada Piaget' in zihinsel gelişim kuramlarından soyut işlemler dönemine değinmek, araştırmanın ana unsurlarından biri olan ergen psikolojisini anlamak adına yerinde bir karar olduğunu düşünüyoruz.

1.1. Piaget'in Soyut İşlemler Kuramı

Piaget bireyleri birbirinden farklı kılan en önemli zihin işlevi olan zekânın temel özelliklerini üç noktada toplamıştır:

1-Zekâ organizmanın çevreye uyumunun özel bir halidir. Bu uyum bireyin çevre ile etkileşimini gerçekleştirir.

---

¹⁰ Diğdem Müge Siyez, *15-17 Yaş Arası Ergenlerde Görülen Problem Davranışların Korumucu ve Risk Faktörleri Açısından İncelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Programı Doktora Tezi, İzmir 2006, s.15.

¹¹ Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Kitapevi 2011, s.67.

¹² Müge Tamar, *Gençlikte Değişim ve Süreklilik*, Çelikkol Yayıncılık, İzmir 2005; Siyez, *15-17 Yaş Arası Ergenlerde Görülen Problem Davranışların Korumucu ve Risk Faktörleri Açısından İncelenmesi*, s.15.

2-Zekâ bir çeşit denge halidir. Zihinsel yapılarla çevre arasında durmadan yenilenen bir denge vardır.

3-Zekâ bir çeşit zihinsel işlemler sistemidir. Bilgi edinmek hareketle olur.¹³

Piaget bilişsel gelişim evrelerini dört grupta inceler. Bunlar: Duyu- Devinim Dönemi (0-2 yaş aralığı), İşlem Öncesi Dönem (2-6 yaş aralığı), Somut İşlemler Dönemi (7-11 yaş aralığı) ve son olarak Soyut İşlemler Dönemi (11 yaş ve üstü)'dir.¹⁴

Piaget'in yaşıya göre oluşturduğu dönemler dikkate alındığında bu araştırma Piaget'in son ve dördüncü olan evresindeki bireyleri esas almıştır. Soyut işlemler evresinde ergen, çocukların zihinsel yapılarından çıkmaya başlamıştır. Çocuklar sahip olduğu zihinleriyle somut işlemleri yapabilirler. Beraberinde mantıksal gruplamalar ve sınıflamalar yaparak nesneleri sınıflara, ilişkilere ve sayılara göre düzenleyebilirler. Fakat düşüncelerini tek, bütünsel ve mantıksal bir sistem içinde birleştiremezler. Ergenler ise kavramsal mantığı kullanarak, soyut işlemler döneminde akıl yürütebilir, görüşlerini sistemli hale getirebilir ve kuramlar geliştirebilirler.¹⁵

Çocukluk dönemine göre ergenler daha soyut ve idealist düşünürken aynı zamanda daha mantıklı düşünürler. "Çocuklar problemleri deneme-yanılma yoluyla çözerken; ergenler daha çok bir bilim insanı gibi düşünmeye başlarlar, problemi çözmek için planlar geliştirir ve çözümleri sistemli bir biçimde test ederler. Bu düşünce kuramsal-analojik akıl yürütmeyi gerektirir."¹⁶ Bu da hipotezler üretmeyi ve bu hipotezlerden çıkarımlar yapmayı ve bunları test etme yollarını kapsar. Böylece birey, karşılaştığı problemleri çözme yolları hakkında hipotezler geliştirir ve sistematik olarak çözüm üretmeye çalışır.¹⁷

"Bilişsel gelişimin bu son evresinde birey soyut düşünebildiğinden belirli gerçekliklerinin aslında çok sayıdaki hayal edilebilir olan gerçeklikten sadece birisi

---

¹³ Kulaksızoğlu, age. s.136.

¹⁴ Jean Piaget, *Ergenlikten Yetişkinliğe Bilişsel Gelişim*. Çev. Sinem Kavsaoğlu, Ankara University Journal Of Faculty Of Educational Sciences (Jfes), 2019, 24 (1), 264-265; Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, s.137; İnanç vd. *Gelişim Psikolojisi*, s.50.

¹⁵ İnanç vd. *Gelişim Psikolojisi*, s. 128.

¹⁶ John W. Satronck, *Yaşam Boyu Gelişim*, (Çeviri Editörü: Galip Yüksel), Nobel Yayınları, Ankara 2014, s.370.

¹⁷ Satronck, age., s.370.

olduğunu anlayabilirler. Doğruluk, adalet ve varoluşla ilgili derin sorular üzerinde uzun uzun düşünmeye başlarlar.”¹⁸

Ergenlik döneminde gençlerin sembolik ifadeleri anlama yetenekleri kuvvet kazanmıştır. Bir çocuğun düşüncesine göre düşünceleri daha esnek yapıdadır. Bir sözcük veya cümle birden fazla anlam taşıyabilir. Bir resim veya bir yazı birçok mesajı verebilir. Dini semboller daha rahat kavranabilir ve çocuklara nazaran daha rahat anlaşılabilir.

Ergenlikte, ahlaksal kimlikler, ideolojik fikirler oluşmaya başlamaktadır. Soyut düşünme dönemine ulaşan bireyler çeşitli düşünce veya fikirleri sistematik bir biçimde inceleyebilirler. Dini ideolojiler daha çok bu dönemin sonuna doğru irdelenmeye başlanmakta ve bu irdeme yetişkinlik yıllarına kadar sürmektedir.

Özetle Piaget’ nin zihinsel kuramına göre kişi, çeşitli evrelerden geçer. Ergenlik evresi ise soyut işlemler dönemine denk gelir ve bireyin buna bağlı olarak soyut düşünme yetileri artış gösterir. Din, dini kavramlar, sembolik ifadeler; ölüm sonrası yaşam, Tanrı, varoluş gibi metafizik kavramlar bu dönemde anlam kazanmaya başlar. Henüz kişilik arayışında olan ergen hayatını, seçimlerini bu dönemde şekillendirmeye başlar.

1. 2. Ergenlikte Ahlaki Gelişme

“Din-ahlak ilişkisi, felsefenin Eflatun'dan itibaren uğraştığı önemli bir konudur. "Acaba bir şey, Tanrı istediği için mi iyidir, yoksa o iyi olduğu için mi Tanrı tarafından buyrulmuştur?" tartışması hem din felsefesinin hem de ahlak felsefesinin önemli problemlerinden biri olmuştur.”¹⁹

Tüm kültürlerde en temel toplumsallaşma görevlerinden biri, gelişmekte olan çocuğun/ergenin, iyi davranışlar sergilemesini sağlamak ve toplumsal ahlak ölçülerini çocuğa/ergene aktarmaktır.²⁰

---

¹⁸ Gerrig & Zimbardo, *Psychology And Life*, s.38.

¹⁹ Abdurrahman Güneş, *Dinin Bazı Sosyal Kurumlarla İlişkisi*, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014, Cilt: 4, Sayı: 7. s.121.

²⁰ İnanç vd. *Gelişim Psikolojisi*, s..219.

Ahlak insanların uymakla yükümlü oldukları iyi ve doğru davranışlar bütünüdür.²¹ İnsanın bir amaca yönelik olarak kendi arzusu ile iyi davranışlarda bulunup kötülükten uzak olmasıdır.

Genel anlamda, iyi olduğu düşünülen ya da belli bir yaşayış tarzından kaynaklanan davranış kuralları bütünü; “bir kimsenin iyi özelliklerini ya da kişiliğini ifade eden tutum ve davranışlar bütünü, huy” olarak adlandırılır.²²

Ahlak ilkeleri kişiden kişiye, toplumdan topluma farklılık gösterebilir. Hatta bu farklılığı çağdan çağa da görmek mümkündür.²³ Fakat durum bu şekilde olsa bile bireyde veya toplumlarda birtakım davranışların doğru ve yanlış olduklarına dair kurallar sistemi vardır. “Ancak insanlar ortak ahlaki yanıtla sahip olsalar da belirli bir durumda neyin ahlaklı neyin ahlaksız olduğu kamu tartışmasının odağı olabilir. Bu yüzden ahlaki gelişim çabaları tartışmalıdır.”²⁴

Araştırmanın ergenlikte zihinsel işlemler kısmını ifade eden bölümünde Piaget’in Bilişsel Kuramı’na değinilmişti. Belirtildiği üzere ahlaki gelişim kuramlarında Piaget ve Kohlberg ahlaklı davranışın zihinsel gelişim ve yaşla olgunlaştığını ileri sürmektedirler.

“Piaget’e göre işlem öncesi dönemdeki çocuk, suç işleyeninin niyetini dikkate almadan, suçlu hakkında ki yargılarını suçun maddi sonuçlarına göre verir. Bu dönemde ki çocuk ceza ile suç arasında bağlantıyı kuramamakta, ceza daha çok suça karşı bir ödetme gibi gösterilmektedir.”²⁵ Piaget, bağımlı ahlak ile karakterize olduğunu, fakat çocuğun 10 yaşına kadar bağımlı olmayan özerk ahlak anlayışı denen üst düzeye ulaştığını söyler. “Piaget’e göre büyük çocuklar bireyin niyetini göz önüne alırlar, kuralların değişime tabi olduğuna inanırlar ve cezanın her zaman yanlış davranıştan sonra gelmediğini bilirler.”²⁶

---

²¹ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, s.98; Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, Konya 2009, s.15; Bkz. Hasan Ocak, *Kınalızade Ali Efendi’de Mutluluk Ahlâkı Kavramının Felsefi Temelleri*, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2012, 1(1), ss-119-141.

²² Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş*, Say Yayınları, Ankara 2013, s.218.

²³ Hasan Ocak, *Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklenen Anlamın İlkçağdan Ortaçağa Evrimi*, FLSF Dergisi, 2011, (11), 91-101.

²⁴ Gerrig, Zimbardo, *Psychology And Life*, s.330.

²⁵ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, s.99.

²⁶ Satronck, *Yaşam Boyu Gelişim*, s.319.

1. 3. Kohlberg' in Zihinsel Ahlak Gelişimi Kuramı

Ahlaki gelişim hakkında öne sürülen önemli diğer bir bakış açısı Lawrence Kohlberg'e aittir. Piaget'in zihinsel gelişim kuramı Kohlberg kuramının temelini oluşturur. Kohlberg Piaget'in zihinsel ahlaki gelişim ile ilgili kuramını kullanmış ve geliştirmiştir.

Kohlberg' in Ahlaki Gelişim Evreleri

Kohlberg ahlaki gelişimin üç düzeyi ve altı evresi olduğunu belirtir. Ona göre bu evreler evrenseldir. Bir evreden diğerine geçiş, başkalarının bakış açısını kazanma ve kişinin mevcut ahlaki düşünce aşaması ile kendisinden daha ileri aşamada bulunan birinin muhakemesi arasında çatışma yaşama fırsatları ile ortaya çıkar.²⁷

Birinci Düzey: Gelenek Öncesi Dönem

Kohlberg ahlaki gelişim evrelerinden ilki olan Gelenek Öncesi Dönem'i birinci ve ikinci evre olarak iki grupta açıklamıştır.

1. Evre: Uyuma ve Ceza Eğilimi

"Gelenek öncesi dönem, cezadan kaçmak için güçlü ve etkili kişilere, genellikle anne-babaya karşı saygılı ve ince olma davranışlarını içermektedir. Bir eylemin ahlaki olup olmaması eylemin fiziksel sonuçları bağlamında tanımlanır."²⁸ Birey bu evrede niçin cezalandırıldığı ile ilgilenmez, onun için önemli olan ceza almak veya almamaktır.

2. Evre: Bireycilik, Karşılıklı Çıkar Alışverişi (Araçsal İlişkiler)

Gelenek öncesi dönemin ikinci evresi olan bu evrede artık başkalarının da olduğu ve herkesin değer ve çıkarlarının farklı olabileceği kavranmaya başlar. Fakat kişisel çıkarlar daima öndedir. Bu evrede somut değerlendirmeler mevcuttur, önemli olan somut değerleri adil bir alışverişle elde edebilmektedir.²⁹ Bu nedenle doğru olanın içinde karşılıklı alışveriş vardır. Birey karşısındaki kişilere ne kadar hoşgörülü davranırsa karşısındakilerin de kendisine aynı şekilde muamelede bulunacağını düşünür.

---

²⁷ Satronck, *Yaşam Boyu Gelişim*, s.319.

²⁸ İnanç vd. *Gelişim Psikolojisi*, s.224.

²⁹ Penbe Gül Akyürek, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Öğrencilerin Ahlaki Gelişimine Etkisi: Kohlberg'in Ahlak Gelişimi Kuramı Açısından Bir Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2007, s.17.

İkinci Düzey: Geleneksel Dönem

Geleneksel düzeyde gelenek öncesi düzeyde var olan ben-merkezci yapı yerine artık empatik düşünce oluşmaya başlamıştır. Yani birey çevresinde olup bitenlere farklı bakış açıları ile bakabilir. Bu düzeyde bireyin içinde yer aldığı grup veya toplumun kuralları bireyde içselleşmeye başlar. Bu sebeple bu düzeydeki doğru davranış, bireyin kendisinden beklenenleri ve ödevlerini yaptığı evrelerdir.³⁰

3. Evre: Kişiler Arası Uyum

Bu evrede toplumsal ve kurumsal kurallar yeterince önemsenmez fakat bu dönemdeki ahlaki yargılamada esas olan, toplumda kabul görmektir. Bu beklenen davranışı yapmak ve kurallara uygun hareket etmek, bir güven ortamı oluşturmak önemli olmalıdır.³¹ Çocuklar anne babalarının ahlak kurallarına göre hareket ederler, onlar için değerli olan şey “iyi çocuk”, “ahlaklı birey” gibi görünmektir.

4. Evre: Toplumsallaşma ve Vicdan (Kanun ve Düzen Eğilimi)

Bu evrede vicdan yavaş yavaş devreye girmeye başlamıştır. Birey, toplumsal düzen ve kuralların, bireyin ve haklarının üstünde yer almadığının henüz ayırımında değildir fakat yine de toplum kuralları vicdanı için kıymetlidir. Birey; din, ahlak, hukuk vb. konularına ait ödevlerine göre hareket eder. Bu kurallar vicdanı ile çatışmaya girse dahi yine de uygulamaya çalışır.

Üçüncü Düzey: Gelenek Sonrası Dönem

Bu düzeyde birey saygı, özgürlük, eşitlik, birliktelik gibi değerlere önem verir. Dolayısıyla bu düzeyde ahlaki yargılar görecelilik kazanır. Bireyin karşılaştığı herhangi bir durum tüm şartlar dikkate alınarak değerlendirilir. Birey düzen ve kuralları kendisinin uymakla mükellef olduğu fakat bunda özgür iradesine bağlı olduğu bir sözleşme gibi düşünür ve kabul eder. Ayrıca sahip olduğu prensipler evrensel, insani ve aşkın prensiplere sahiptir. Bireyin toplumsal sözleşme ve evrensel duyarlılık merkezli davranışları şu iki evrede belirir:

---

³⁰Nurten Kaya, *Ortaokul Öğrencilerinin Yazılı Metinlerinde Ahlaki Gerekçelendirmenin Kohlberg Ahlak Kuramına Göre İncelenmesi*, Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2015, s.52.

³¹Akyürek, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Öğrencilerin Ahlaki Gelişimine Etkisi: Kohlberg'in Ahlak Gelişimi Kuramı Açısından Bir Değerlendirme*, s.18.

5. Evre: Toplumsal Sözleşme ve Bireysel Haklar

Bu dönemde insan hayatı her şeyin üzerindedir. Amaç sadece kural değildir. Bu bağlamda kurallar kişisel hakları güvence altına almak için veya toplum hayatını korumak eleştirilip sorgulanabilir. Bu anlamda toplum yararına olmayan kurallar değiştirilebilir³² Bu evrede toplumsal kurallar ve yasalar önemlidir fakat bireyin çıkarlarına ters düştüğü anda değiştirilebilir. Örneğin; hırsızlık yapmak toplum kuralları açısından önemli bir suçtur fakat hırsızlığın sonucu ölüm olamaz.

6. Evre: Evrensel Ahlak İlkeleri

Kohlberg bu aşamayı “her insanın özgür ve özerk bir birey olarak, diğerlerine karşı tutumu” ifadesiyle tanımlamaktadır.³³ Ahlaki sorgulamanın esas prensibi adalettir. Evrensel değerlerin ön plana çıktığı bu evrede etiklik ilkesi, soyut kurallar ve ahlak üstü ilkeler vardır.³⁴

Kohlberg göre çocuklar genellikle 3. Evreye 13 yaşına kadar ancak ulaşabilir. İlk üç evre zaten Piaget in zihinsel kuramı ile aynıdır. “Kohlberg’in düşüncesine göre insanlar, 3. Evreye geçtikten sonra diğer evrelerde düzenli bir şekilde ilerlerler.”³⁵

Kohlberg’ in zihinsel ahlaki gelişimin üç düzeyi ve altı evresi aşağıda verilmiş şekilde özetle anlatılmıştır.

Şekil 1: Kohlberg’in Zihinsel Ahlaki Gelişimin Üç Düzeyi ve Altı Evresi

1. DÜZEY <i>Gelenek Öncesi Dönem</i> <i>İçselleştirme Yok</i>	2. DÜZEY <i>Geleneksel Düzey</i> <i>Orta Düzey İçselleştirme</i>	3. DÜZEY <i>Geleneksel Sonrası Düzey</i> <i>Tam İçselleştirme</i>
1.EVRE Bağımlı Ahlak Bireyler kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederken başkalarının da yapmasına izin verirler. Doğru olan eşit davranışla	3.EVRE Karşılıklı Kişisel Beklentiler, İlişkiler ve Kişiler Arası Uyum Bireyle ahlaki yargıların temeline güven, şefkat ve sadakat gibi öğeleri koyarlar.	5.EVRE Sayısal Sözleşme veya Yararlılık Eğilimi ve Bireysel Haklar Birey değerler, haklar ve ilkelerin kanunları aştığı sonucunu çıkarır.

³² Mehmet Zeki Aydın, *Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.48; Akyürek, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Öğrencilerin Ahlaki Gelişimine Etkisi: Kohlberg’in Ahlak Gelişimi Kuramı Açısından Bir Değerlendirme*, s.18.

³³ İsmail Yaşartürk, *İlkokul Öğrencilerinin Adalet, Dürüst Olma, Sorumluluk ve Yardımseverlik Değerlerine Yönelik Yargılarının Kohlberg’ in Ahlak Gelişim Kuramına Göre İncelenmesi*, Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Temel Eğitim Anabilim Dalı Sınıf Eğitimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s.25.

³⁴ Yaşartürk, age. s.25.

³⁵ Gerrig & Zimbardo, *Psychology And Life*, s.330.

ilgilidir.		
2. EVRE Bireysellik, Amaç ve Alışveriş Çocuklar itaat ederler çünkü büyükleri öyle ister. İnsanların ahlaki kararları, cezadan kaçmak üzere kuruludur.	4. EVRE Toplumsal Düzen Ahlakı Ahlaki yargılamalar, toplumsal düzen, hukuk adalet ve görev hissiyatının anlaşılması üzerine kuruludur.	6. EVRE Evrensel Ahlak İlkeleri Eğilimi Kişi, prensiplerini evrensel insan haklarına dayalı olarak geliştirmiştir. Kurallar ile vicdan arasında kararsızlığa düştüğü zaman birey, kendi vicdanına uygun davranışta bulunur.

Bu araştırma 14-18 yaş arası ergenleri kapsadığından dolayı bu kısma kadar olan bölümde ergenlerin nasıl düşündüklerini anlamak adına öncelikle Piaget'in zihinsel gelişim kuramına ve ahlaki gelişimine değinildi. Daha sonra ise onu takip eden Kohlberg'in ahlak evrelerini konu olarak aldık. Kanaatimizce bu aşamalar anlaşılmadan ergen psikolojisi anlaşılabilir ve herhangi bir konuda ne düşündüğü hakkında fikir üretilemez.

Bilişsel gelişim üzerine yaptığı araştırmalar ve geliştirdiği kavramlar ile gelişim psikolojisi alanında önemli bir yere sahip olan Jean Piaget çocukların Tanrı hakkındaki düşüncelerini iki evrede tanımlamıştır. Bu evrelerin birincisinde çocuklar yaklaşık 7 yaşına kadar tanrısal özellikleri önce ebeveynlerine sonra insanlara vermeye meyillidir. Bu evreyi takiben insanların sınırlılıklarının farkına varmaya başlayan çocuklar, ebeveynlerinden hissettikleri nitelikleri tanrıya devretmeye başlarlar.³⁶

Piaget'in zihinsel işlemler kuramına göre ergenlik dönemi; soyut işlemlerin yapılmaya başlandığı, önermesel işlemlerin yapıldığı, dini kavramların, sembolik ifadelerin anlam kazandığı dönemdir. Birey; tanrı, tasavvur, ibadet gibi kavramları ancak bu dönemde idrak edebilir çünkü bir takım zihinsel süreçlerden geçmek zorundadır.

Piaget' nin görüşüne göre bireyin etrafındaki yetişkinlerin, özellikle anne-babanın otoriter kısıtlamaları sonucu çocukta oluşan ahlaki yargıya baskı ahlakı, eşitlikçi davranma ve birlikteliğe dayalı tutum sonucu çocukta gelişen ahlaki yargıya otonomi ahlakı ismi verilebilir. Baskı ahlakı sonucu yetişmiş birey yetişkinlerin sunmuş olduğu kurallara uyar fakat uymasındaki sebep sadece ceza almamaktır. Baskı unsuru kalktığında kuralın bir önemi kalmaz, dolayısıyla çiğnenebilir. Kurala

³⁶ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s.115.

uyulmasının niçin gerekli olduğu konusunda fikir yürütme ve iç muhakeme bulunmaz. Bunun tersi olarak otonomi ahlakına sahip insanlar bunu içselleştirmişlerdir, kurallara kendiliklerinden uyarlar ve kurala neden uyulması gerektiğini bilirler. “Bir baskı olmadan da kurala uyan otonomi ahlakı sahibi insan, bir bakıma vicdanın sesini dinlemekte ve onu kendi polisi yerine koymaktadır.”³⁷ Piaget’ in bu görüşüne bağlı olarak araştırmada;

- “Annenin tutumu; Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında farklılıklara sebep olacaktır.

- Babanın tutumu; Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında farklılıklara sebep olacaktır” hipotezleri ile ölçülecektir.

Kohlberg’ in evreleri ise bireyin kurallara uyum sağlama sürecini ve bunları içselleştirmesini konu edinir. Örnek verilecek olursa, Kohlberg’ in üçüncü evresinde birey anne babasının kendisine söylediği şeyleri uygular fakat yapılan şeyin niçin yapıldığı ile ilgilenmez. Amaç anne babaya “iyi çocuk” gibi görünmektir. Birey 4. evreye geldiğinde anne babasının verdiği görevlerin veya toplumsal kuralların altında yatan sebeplere bağlı olarak hareket eder. Kurallar onun için anlamlı hale gelir. Bu kuralları dini anlamda da düşünmek mümkündür. Şöyle ki birey; Kohlberg’ in ikinci evresindeyken anne babasının yapmış olduğu dini görevlere anlam veremeyebilir ve hatta bu, onun için önemli bile değildir fakat birey 4. evreye geldiğinde muhakeme gücü arttığından yapılan veya istenilen bu dini görevin, altında yatan sebepleri inceleyip buna göre davranış sergileyebilir. İleriki evrelerde ise bu görevi içselleştirmesi beklenir.

Bahsi geçen dönem araştırmamızın yaş grubu olan ergenlik evresini kapsar. Yani bir inanca sahip olmak, sahip olduktan sonra görevlerini anlamlı bir şekilde yerine getirmek, öncesini ve sonrasını düşünmek ergenlik ile başlar ve bireyin tüm hayatına etki eder.

Araştırmanın ergenlikte zihinsel süreç ve ahlaki gelişim kısmını tamamladıktan sonra, tanrı tasavvuru hakkında genel bilgi verilmesi gerektiğini ve Din Felsefesi açısından tanrı tasavvurunun ne anlama geldiğini açıklamayı, çalışmanın seyri adına yararlı olacağını düşünmekteyiz.

---

³⁷ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, ss.120-122.

2. TASAVVUR NEDİR?

Sözlük anlamı; “zihinde canlandırma, zihinde göz önüne getirme, hayal etme gibi anlamlara gelen tasavvur kavramı, zihinde olayları, olguları ve nesneleri temsil eden, sembolleştiren veya olayların yerini alan kavram, imaj veya düşünce, olaylara ilişkin bellek izleridir.”³⁸ “Bir şeyi zihinde canlandırmak, tasarlamak” anlamındaki tasavvur “herhangi bir şey hakkında bilgi edinmede ilk basamak” şeklinde tanımlanabilir.

Tasavvur kelimesi; şekil, dış görünüş, hakikat ve sıfat anlamlarına gelir. Arapça “s-v-r” kökünden türetilmiş bir kelimedir. Tasavvur kelimesi Arapçada bir şeyin şeklini, suretini, kendisini algılamak; bir şeye şekil vermek, birinin veya bir şeyin resmini zihinde tasarlamak, gözünün önüne hayalini getirmek, o şeyi tahayyül etmek anlamlarını taşır.³⁹

Tasavvur, zihinde önceden oluşan herhangi bir nesnenin, olayın, fiilin ya da kavramın; ruhsal güçler veya duygusal uyarılar ile istekli olarak yeniden özel bir şekilde şekillenmesi, canlanması, anlam kazanması veya hatırlanmasıdır.⁴⁰

Dini tasavvur ise dine ait tanrı, melek, cennet, cehennem, şeytan gibi kavramların insan zihninde şekle girmesi, tahayyül edilmesi, insan zihninde gerçekte bağdaşan ya da bağdaşmayan bir forma girmesi şeklinde tanımlanabilir.

İnsan yapısı itibarıyla tasavvur etmeye yetkin şekilde yaratılmış, tasavvur için gerekli donanıma sahip olarak dünyaya gelmiştir. Kişi sahip olduğu akıl yetisi ile kendisini yaratan varlığı, ilerde kendisini neyin beklediğini, kişiler veya yaratıcısıyla olan iletişimini yani kısaca her şeyi tasavvur eder. Kişinin hayatına anlam kazandırması için bunu yapması gerekir.

---

³⁸ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000, s.741.

³⁹ Fârâbî, *Kitâbü'l-Burhân*, (çev. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper), Ankara 2008, s. 1-2; İbni Sina, *Kitabuş-Şifa*, Mantiğa Giriş, çev. Ömer Türker, Litera Yay. İstanbul, 2006, s. 8-9; Cürcani, *Tarifat*, Ter. Arif Erkan, Bahar Yay., İstanbul, 1997, s. 61. Mahmut Kaya, “*Tasavvur Maddesi*” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 40, 2011, s. 126-127; Çiğdem Yıldıoğan, *7-12 Yaş Arası Çocuklarda Tanrı Tasavvuru (Kırşehir/Çiçekdağı İlçesi Örneği)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2012, s.24.

⁴⁰ Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.90; Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s.159; ; Fârâbî, *Kitâbü'l-Burhân*, (çev. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper), Ankara 2008, s. 1-2; İbni Sina, *Kitabuş-Şifa*, Mantiğa Giriş, çev. Ömer Türker, Litera Yay. İstanbul, 2006, s. 8-9; Cürcani, *Tarifat*, ter. Arif Erkan, Bahar Yay., İstanbul, 1997, s. 61. Mahmut Kaya, “*Tasavvur Maddesi*” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 40, 2011, s. 126-127.

Tanrı tasavvuru konusu birçok alanın dolaylı ya da doğrudan olarak müdahil olduğu bir konu olmuştur.⁴¹ Çalışmanın anlaşılabilirliğini artırmak adına bu bölümde tanrı tasavvurunun tanımı önce psikolojik açıdan daha sonra felsefi açıdan ele alınmıştır.

Psikolojide tanrı tasavvuru şu anlamlara gelmektedir:

Tanrı tasavvuru tasavvur kelimesine bağlı olarak; tanrının insan zihninde canlandırılması, tanrının insan zihninde bir şekle girmesi veya tanrı hakkında bilgi edinmede ilk basamaktır denilebilir.

Tanrı tasavvurunun formu kişiden kişiye, toplumdan topluma, dinden dine değişiklik arz eder. Hatta tanrıyı, aynı dine mensup üyeler bile farklı şekillerde tasavvur edebilir.

İnsan doğası gereği nasıl yaratıldığını, hangi amaç uğruna yaratıldığını, yaratılırken hangi aşamalardan geçtiğini merak eder ve sorgular. Yine aynı şekilde insan kendi yaratıcısını da en az bunlar kadar merak edip kendi zihninde, kendi tanrısını tahayyül eder, en azından etmeye çalışır. İnsan bunu yaparken mutlaka çevresinden, kendi öznel yargılarından, bulunduğu ve yetiştiği ortamdan, kendisini yetiştiren ebeveyn ya da büyüklerinin dini imaj ve tutumlarından etkilenecektir. “Her doğan çocuk fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.”⁴² Hadisi de çocuğun dini kimliğinin oluşmasında onu yetiştirenlerin büyük bir etkiye sahip olduğunu vurgulamıştır. Daha sonra birey akıl balığ olunca ister kendisini yetiştirenlerin öğrettiğini uygular isterse de kendi dini konusunda seçim yapar ve hayatını sahip olduğu inancına göre şekillendirir. Eğer bir tanrı edinebilirse tasavvurunu da yine kendisine göre şekillendirecektir.

“Psikolojik düşüncede, özellikle de psikanalizde, Rizzuto ile başlayan tanrı kavramı (god concept) ile tanrı tasavvuru /tasarımı (god representation) arasında ayırım yapma yönünde bir eğilim bulunduğu görülmektedir. Psikanalitik düşüncede tanrı tasavvuru, bireyin Tanrıyı duygusal olarak tecrübe etmesidir. Tanrı kavramı ise bilişsel veya teolojik tanrı anlayışına göndermede bulunur.”⁴³

---

⁴¹ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s.245.

⁴² Buhari, Cenâiz, 92.

⁴³ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek* s. 29.

Tanrı Sigmund Freud’a göre yüceltilmiş bir baba şeklindedir ve bu nedenle Freudyen Din Psikolojisinde genelde din, özelde tanrı tasavvuru, tanrı olarak etiketlenmiş olan insani özelliklerin evrensel bir yansımasıdır.⁴⁴

“Freud’un öğrencisi olan Jung’a göre tanrı tasavvuru, keşfedilmiş bir şey değildir; o, insana kendiliğinden gelen bir deneyimdir. Nasıl ki rüyamızda birtakım karakterlerle karşılaşıyorsak, tanrı tasavvurları da tıpkı bunun gibi bağımsız görünüşleri ile idrake girerler.”⁴⁵

Felsefede tanrı tasavvuru ise şu anlamlara gelir:

Filozofların veya teologların tanrı kavram ya da anlayışları büyük ölçüde tanrının evrenle olan ilişkisinden veya tanrının yetkin bir varlık olduğu iddiasından birtakım çıkarımlarda bulunarak oluşturdukları söylenebilir. İşte bunlardan birincisine “ilk neden teolojisi” ikincisine “yetkinlik teolojisi” adı verilir. Yetkinlik teolojisi, teoloji ya da Din Felsefesi açısından daha temel bir yöntemi tanımlar; o, dahası tarihsel olarak da çok daha gerilere gider. Gerçekten de onun tarihi Platon ve Aristoteles ile başlayıp, stoacıları geçerek Hristiyan düşüncesinde Augustinus ve Boethius’a uzandıktan sonra, Aziz Anselmus’un ontolojik argümanında doruk noktasına erişir.⁴⁶

Tanrının evren ile ilişkisi, bu iki farklı teoloji anlayışı içerisinde farklı şekillerde tanımlandığı söylenebilir.⁴⁷ Örneğin; Teistik anlayışta tanrı evrenin yegâne hâkimi, yaratıcısı, düzenleyicisi olduğundan yetkin bir varlıktır. Deizmin tanrısı evreni yarattıktan sonra artık tamamen müdahalesini kesmiş bir tanrıdır. Panteist görüşe göre tanrı evrenle aynı şeydir ve son olarak Panenteist anlayışta tanrı ile evren tıpkı bir beden ile ruh arasındaki ilişkiye sahiptir.⁴⁸

---

⁴⁴ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek* s.70.

⁴⁵ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek* s. 84.

⁴⁶ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s.93.

⁴⁷ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s.218.

⁴⁸ Bkz. Hasan Ocak, *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında İnsanın Hürriyeti*, Ek Kitap, İstanbul, 2012.

3. İNANIŞ BİÇİMLERİNE GÖRE TANRI TASAVVURLARI

Günümüzde birçok tanrı tasavvuru olduğu bilinmektedir. Fakat, tanrı tasavvuru konusu oldukça geniş bir alan olduğundan, çalışmamızda sadece Teizm, Deizm, Panteizm ve Panenteizm'e göre tanrı nasıl tasavvur edilir, kısaca bu konulara yer vereceğiz. Bu araştırma genelde Teist özelde ise Müslüman oldukları düşünülen öğrencilerin tanrı tasavvurlarını konu edindiğinden Teizmde tanrı tasavvuru en son işlenecektir.

3. 1. Panteizm 'de Tanrı Tasavvuru

“Panteizm terimi iki kelimeden mürekkeptir; “Pan” ve “Theos” kelimeleri. Buradaki pan Grekçe de her şey, Theos ise tanrı anlamına gelmektedir. Bu iki kelimenin sonuna “izm” eklendikten sonra söz konusu terkip, bu adla meşhur olmuş felsefi bir yaklaşımın özel ismi olmuştur.”⁴⁹ Her ne kadar Panteizm kavramı geç ortaya çıkmışsa da Felsefe Tarihi açısından bakıldığında Panteistler, daha İlk Çağ'dan itibaren vardır. Panteist düşüncenin özünü “Tanrı” ve “doğa” kavramlarından ne anlaşıldığı oluşturur.⁵⁰

Panteizm tanrı ile alem ikiliğini ortadan kaldıran, tanrının dünyaya içkin olduğunu, insanın ve doğanın tanrıdan bağımsız olmadığını, onların sadece ilahi varlığın farklı tarzlardaki açılımlarından ibaret olduğunu yani aslında evren ve insanın, tanrının birer yansımaları olduğunu ileri süren dini ve felsefi bir doktrindir.⁵¹

Panteizm, Teizmde var olan sonlu ile sonsuz arasındaki ilişkiyi dışsal ve arızı bir ilişkiye dönüştürüp sonlu olanı bağımsız, sonsuzu ise sınırlı hale getirmiştir. Teizmde kabul edilen, insan ruhuyla tanrı arasında gerçek, ikisi arasında derin ve samimi bir ilişkiye yer bırakmaz. İşte bundan dolayı Panteizm, sonlu ile sonsuz arasında yakın özsel bir temas kurmak ve insanı tanrıya yakınlaştırmak için, var olan her şeyin bir birlik meydana getirdiğini ve her şeyi kapsayan bu birliğin ilahi bir

⁴⁹ Musa Kazım Arıcan, *Din Felsefesi El Kitabı*, (Editörler: Recep Kılıç, Mehmet Sait Reçber) Grafikler Yayınları, Ankara 2016, s.66.

⁵⁰ Siegfried Wollgast, *Hegel'in Mistisizm ve Panteizm Görüşleri Üzerine*, Çev: Naim Şahin, 2003, Cilt 16, sayı:16, s.157.

⁵¹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınevi, İzmir 2014, s.184; Antony Flew, *Felsefe Sözlüğü*, Çev: Nurşen Özsoy, Yeryüzü Yayınevi, Ankara 2005, s.369.

yapıda olduğunu iddia eder. Panteizme göre tanrı ile evren bir ve aynı yapıdadır. Evren ezeli ve ebedi olan, mutlak ve sınırsız varlığın tezahürüdür.⁵²

Çoğunlukla Panteizm Hinduizm'in çeşitli yorumları ve diğer doğu dinleri ile ilişkilendirilir. Tanrının zati bir varlık olarak ya da bazılarına göre herhangi bir varlık türü olarak düşünülmesini doğru bulmayan bir uluhiyet anlayışıdır. Panteizm tanrının evrenle özdeş olmadığını, ancak evreni içeren bir şey olarak görülmesi gerektiğini söyler. Bir anlamda evren tanrıdır ancak tanrı evrenden daha fazla bir şeydir.⁵³

Panteizm denilince akla ilk gelen isim Spinoza olup Panteizmin savunucuları arasında Giordano Bruno, Jakop Boehme, Hegel gibi isimler öne çıkmaktadır.

Spinoza'ya göre evrende tek bir cevher bulunur. Spinoza Panteizmi'ni anlamak için Mehmet Aydın öncelikle cevherin tanımını yapmak gerektiğini düşünür. Genel olarak felsefe, cevher kavramından bahsederken "kendi başına var olan" yani var olmak için kendinden başka herhangi bir varlığa bağımlı olmayan şey olarak ifade eder. Eğer cevher kavramı ile kendi başına var olanı kast edeceksek bu takdirde sadece tanrı cevherdir.⁵⁴ Spinoza'nın Tanrısı kendi anlatımı ile;

*"Kendi başına var olan ve kendisi ile tasarlanan, yani kendisini teşkil edecek başka hiçbir fikrin yardımı olmaksızın hakkında fikir edindiğimiz şeye cevher diyorum. Cevherde, onun özünü meydana getirmek üzere algıladığımız şeye sıfat (ya da yüklem) diyorum."*⁵⁵ şeklindedir.

Bu cevhere tanrı ya da tabiat denmesi bir şeyi değiştirmez. Çünkü Spinoza'ya göre tabiat, tüm cevherlerin bir araya gelerek oluşturdukları, tek ve bölünmez bir cevherdir.⁵⁶ Görüldüğü üzere Spinoza 'cevher' i tanımlarken ona, tanrı ya da doğa denmesinin bir farkı olmadığını savunur. Zira tabiat tanrının yansımasından, açılımdan başka bir şey değildir.

"Spinoza'ya göre şeylerin tanrıdan zorunlu olarak çıktığı dile getirilince iki ciddi problem karşımıza çıkmaktadır:

---

⁵² Cevizci, *Felsefeye Giriş*, ss.97-98; Flew, *Felsefe Sözlüğü*, s.369; E. Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, Çev: Mehmet Aydın, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1986. s.s.69-70.

⁵³ C. Stephen Evans, R. Zachary Manis, *Din Felsefesi*, (Çeviren: Ferhat Akdemir), Elis Yayınları, 2010, s.35.

⁵⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, s.185-186.

⁵⁵ Spinoza, *Etika*, Çev: Hilmi Ziya Ülken, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2011, s.79.

⁵⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, s.185-186.

a) Tanrıdan çıkan şeyler tanrı gibi zorunlu ve sonsuz mudur?

b) Eğer varlıklar tanrıdan zorunlu olarak çıkıyorsa bu durumda tanrı hür ve yaratıcı mıdır?”⁵⁷

Panteizmi teizmden ayıran en önemli farklardan biri, tanrının iradesi ve hürriyeti meselesidir. Teizmde tanrı evreni yaratırken sonsuz iradesini kullanmıştır ve bu onun için hiç de zor olmayan bir meseledir. Sonradan yaratılmış olan şeyler O’nun hür iradesinin bir sonucudur. Spinoza’ ya göre ise bunların ikisi de söz konusu değildir, çünkü her şey tanrının tabiatı tarafından zorunlu bir şekilde belirlenmiştir. Buna göre var olan her şey, olduğundan başka türlü de olması imkânsız olandır. Spinoza ’ya göre bizim kullandığımız irade terimi tanrıya atfedilemez. Zaten tanrıya irade atfetmek bir eksikliktir. Bizim anladığımız irade terimi olsa olsa isim benzerliğidir.⁵⁸

Spinoza’ ya göre bütün var olanlar tanrıdadır; tanrı olmaksızın evren diye bir şey ne var olabilirdi ne de kavranabilirdi. Ruh da cisim de tanrının ana niteliklerindendir, müstakil varlıklar değildir. Asıl varlık olarak tanrı bütün varlıkların nedenidir. Fakat “tanrı her şeyin nedenidir” derken burada “neden” ile “etki” nin ayrı şeyler olduğu düşünülmemelidir. Etki; nedenin özünü açması, kendini gerçekleştirmesidir. Tanrı kendi kendisinin nedeni aynı zamanda var olanların da nedenidir. O, aşkın bir neden değil içkin bir neden olarak nesnelerin içindedir.⁵⁹

Panteizmin tanrı ile alem arasındaki farkı kaldırarak onu özdeş olarak kabul etme fikri tanrıyı klasik dini anlamda “yaratıcı” olma vasfından uzak kılmıştır. Dolayısıyla tanrının “varlık sebebi” olma özelliğinden de bahsetmeye imkân vermemektedir. Mademki tanrı doğaya içkin ve tanrının mahiyeti doğayı içerir o halde doğa da tanrı gibi sonradan var olan değildir. Eğer tanrıdan “ilk sebep” olarak bahsedilecekse bunu klasik felsefenin ilk sebep yahut “yeter sebep” i olarak anlatılamaz. Onun hakkında olsa olsa “tabiatın içkin sebebi” tabiri kullanılabilir. Bu

---

⁵⁷ Arıcan, *Din Felsefesi El Kitabı*, s.69.

⁵⁸ Spinoza, *Etika*, s.140 ; Vahdettin Başçı, Tuncay İmamoğlu, Ruhattin Yazzoğlu, *Din Felsefesi*, Eser Yayıncılık, Erzurum 2016, s.81.

⁵⁹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2007, s.263.

tabirin anlamı da cevher yani tanrının kendi kendisinin sebebi olmasından başka bir şey değildir.⁶⁰

Panteizm ve Vahdet-i Vücut fikrini savunanlar sıklıkla karıştırılırlar. İslam dünyasından İbnu'l Arabi, Mevlâna Celalettin-i Rumi, Hallac-ı Mansur, İbn-i Sina ve Gazali gibi önemli düşünürlerin zaman zaman Panteist oldukları ileri sürülmüştür. İslam dünyasında Gazali'ye kadar olan dönemde Panteist olarak nitelendirilebilecek düşünürlerle iyi gözle bakılmamıştır. Batı dünyasında ise 19.yy. başına kadar Panteizm tanrıtanımazlık olarak görülmüştür. Nitekim Hallac-ı Mansur⁶¹ örneğinin bir benzeri batı dünyasında Spinoza 'da görülmüş, Spinoza bağnaz bir yurttaşı tarafından bıçaklı saldırıya maruz kalmıştır.⁶²

Vahdet-i Vücut ile İbnu'l Arabi, Panteizm ile Spinoza esas alınarak ikisi arasında birtakım benzerliklerin olduğu kabul edilmektedir. Bunlardan ilki; gerek İbnu'l Arabi'nin gerekse Spinoza'nın gayesinin Allah'ı aramak olduğu söylenilebilir. İbnu'l Arabi bu manevi yolda tasavvufi/mistik bir yol takip ederken Spinoza akılcı bir tavır sergilemiştir. Sahip oldukları bu fikirler her ikisinin de ölüm, tehdit gibi birçok problem ile yüz yüze gelmelerine sebep olmuş, ikisi de hayatlarında bu tür problemlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁶³

İbnu'l Arabi ve Spinoza'nın en çok benzetilen ve karıştırılan yanı “varlığı bir ve Allah'ta görmeleri” meselesidir.⁶⁴ “Bir cevher olarak Hakikat en sonunda Bir'dir ve böyle olunca da dış alemde var olan şeylerle aynı olan bir kavram olarak varlık, varlığı olan her şeyin kaynağı olan Tek var olan hakikatte en olgun ayniyetini bulur.

---

⁶⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, s.186.

⁶¹ Süleyman Uludağ, “*Hallac-ı Mansur Maddesi*” Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, 1997, cilt.15, s.s 377-381. (Asıl adı Ebü'l-Muğis el-Hüseyin b. Mansur el-Beyzavi (ö. 309/922)'dir. Hallac-ı Mansur'un cezalandırılması yönündeki taleplerin artması üzerine Vezir Hâmid b. Abbas tarafından idam isteğiyle tekrar hâkimler heyetinin önüne çıkarıldı. Delillerin yetersiz olduğunu söyleyen hâkimler idamı için hüküm vermekten kaçındıklarından mahkeme uzun sürdü. Fakat Vezir Hâmid'in ısrarlı takibi karşısında bir oldu bittiyle karşı karşıya kalan Mâlikî kadısı Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Ezdî idamına hükmetti. Hanefî kadısı İbnü'l-Bühlûl'un muhalefetine rağmen bu hüküm diğer kadılara ve şahitlere imzalatıldıktan sonra Halife Muktedir-Billâh tarafından tasdik edilince Hallâc, 24 Zilkade 309 (26 Mart 922) tarihinde Bağdat'ın Bâbüttâk denilen semtinde önce kırbaçlandı; burnu, kolları ve ayakları kesildikten sonra idam edildi. Baş kesilerek Dicle üzerindeki köprüye dikildi; gövdesi yakılıp külleri nehrin sularına savruldu. Kesik başı iki gün köprüde dikili bırakıldıktan sonra Horasan'a gönderilerek bölgede dolaştırıldı.)

⁶² Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Adres Yayınları, Ankara, 2012, s.347.

⁶³ Hüsamettin Erdem, *Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, ss.90-91.

⁶⁴ Erdem, *Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, s.91.

Her ne kadar düşüncede ayrılabilirlerse de Mutlak var olan Hakikat gerçekte Mutlak var olmakla birdir. Buna göre, Hakikat (var olmak) birdir ve bir birliktir veya Varlık birdir ve bir birliktir sözü, bir ve aynı gerçeği ifade eder. İbnu'l Arabi, Mutlak Varlık bütün varlığın kaynağı ve sebebidir, derken söylemek istediği yalnızca Mutlak Hakikat (varlık)' ın bütün varlıkların kaynağı ve sebebi olduğudur.”⁶⁵.

Her iki düşünür de sevgiyi esas alarak hareket etmişler her nereye bakarlarsa baksınlar Allah'ı görmeye çalışmışlardır. Her ikisinde de Allah'ı bilmenin ölçüsü insanın kendisini tanımasıdır.⁶⁶

Allah'ın sıfatlarına getirdikleri yorum hakkında da benzerlikler mevcuttur. İkisi de Allah'ın sonsuz sıfatlarını kudretinin tezahürleri olarak görürler. Ancak bu sıfatlar eşyanın hakikati ve özü olarak bilkuvve Allah'ın nazarında var oldukları için Allah onları varlığa getirmektedir.⁶⁷

Panteizm ve Vahdet-i Vücut anlayışlarının benzer özelliklerinin yanı sıra ayrıldıkları birçok alan da bulunmaktadır. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1-Vahdet-i Vücut'da Allah hem aşkın/müteal bir varlıktır hem de içkin/mündemiç olandır. Allah zati itibariyle aşkındır, isim ve sıfatları ile ise içkin olarak nitelendirilir. Bu durumda Allah'ın zati zamandan ve mekândan münezzehtir. Allah'ın içkin olması eşyayı varlığa getirmesi ve aleme sıfat ve isimleri ile tecelli etmesindendir.⁶⁸

Panteizmde ise böyle bir ayırım söz konusu olmayıp Spinoza'nın da savunduğu üzere tanrı, alem ile bir ve eş olarak görülmüştür.⁶⁹ Bu durumda tanrı hem aleme aşkın hem de alemde içkindir.

İkisi arasındaki en temel fark budur. İkisi de varlığı Allah'ta görürler fakat Panteizm tanrıyı daima teşbih ederken Vahdet-i Vücutta tanrının tenzih edilmesi önemli bir husustur. Panteizmde ittihat ve hulul inancı bulunur. Yani tanrı ile alem

---

⁶⁵ A. E. Afifi, *Muhyiddin İbni-Arabi 'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Çeviren: Mehmet Dağ. Ankara 1974. s.23.

⁶⁶ Muhyiddin İbnu'l Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, Tercüme ve Şerhi Ahmet Avni Konuk, 2013, ss.247-248.

⁶⁷ Spinoza, *Etika*, s.138; Afifi, *Muhyiddin İbni-Arabi 'nin Tasavvuf Felsefesi*, s.27.

⁶⁸ Erdem, *Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, s.93; Başçı vd. *Din Felsefesi*, s.83.

⁶⁹ Spinoza, *Etika*, s.140.

birbiri içindedir. Oysaki Vahdet-i Vücut da ne hulül ne de ittihat vardır. Bu görüşe göre alem Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisinden ibarettir.⁷⁰

2- Vahdeti Vücut dini kaynaklıdır. Büyük ölçüde ayet ve hadislerle dayandırılır. Panteizm ise felsefi bir meslek olup temeli felsefi bir determinizme dayanır.⁷¹

3-Spinoza, şeyleri (nesneleri) tanrıyla özdeş moduslar (görünümler) olarak düşünürken İbn Arabi, şeyleri tanrının sıfatlarının yansıması olarak görür. Bu yansımalar Spinoza'nın düşüncesi gibi tanrı ile özdeş değildirler.⁷²

4-Her ikisi de tanrının sonsuz sıfatlarından bahsediyorlarsa da Panteizm de bununla kast edilen düşünce ve yer kaplama sıfatıdır. Panteizme göre tanrı alemdeki eşyaların birleşmesinden oluşmuştur. Vahdet-i Vücutta ise tüm sıfatlar kabul edilmektedir. Kaynağı ise Kuran-ı-Kerim ve hadislerdir. Allah insana ait düşünce ve yer kaplama sıfatından münezzehtir.⁷³

5- Vahdet-i Vücutçular ile panteistler arasındaki farklardan birisi de oluş ve oluşun özellikleri ile alakalıdır. Panteizme göre var oluş zaruridir. Kâinatın oluşu Allah'ın iradesinden bağımsız zorunlu olarak zuhur etmiştir oysa Vahdet-i Vücutçulara göre Allah alemi kendi istek ve iradesiyle meydana getirmiş üstün bir yaratıcıdır.⁷⁴

6- Vahdet-i Vücutçular dinin gereği olan dini merasim ve ibadetlere önem vermişlerdir. Ahiret inancı yaygın bir düşüncedir. Oysa Panteistler ahiret inancını reddederler ve ibadetleri tefekkürü bir mahiyet taşır.⁷⁵

7- Panteizmde, sıfatları kabul etmedikleri ve Tanrı-alem birliğini ileri sürdükleri için bir yaratmadan da söz edilemez. Halbuki Vahdet-i Vücutta en canlı tutulan hususlardan birisi yaratmadır ve yaratma, varlıkta her an devam etmektedir.⁷⁶

İkisinin arasındaki farkı Mehmet Aydın özetle şöyle açıklamıştır: “Panteizm, dini tecrübenin değil, nazari düşüncenin öne sürdüğü felsefi bir teoridir; oysa diğeri

---

⁷⁰ Erdem, *Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, s.93.

⁷¹ Erdem, age. s.93; Başçı vd. *Din Felsefesi*, s.83; Rana Korkut, *Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Arasında Spinoza Felsefesi ve Sufi Metafiziği (Vahdet-İ Vücut)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2019, s.84.

⁷² Korkut, age. s.85.

⁷³ Erdem, *Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, s.94; Başçı vd. *Din Felsefesi*, s.83.

⁷⁴ Erdem, age. s.95; Başçı vd. *Din Felsefesi*, s.83.

⁷⁵ Erdem, age. s.96.

⁷⁶ Erdem, age. s.96.

yaşanan bir tecrübedir. Biri hayatın veçhesinden kopmuş bir sistem, öteki ise birçok mutasavvıfa göre bu somutluğun bütün derûniliği içinde yaşanmasıdır.”⁷⁷

Panteizme Yapılan Eleştiriler

Panteizmin ortaya çıkardığı birçok problem bulunmaktadır. Bunlar şöyle sıralanmaktadır:

1) Panteizm tanrının aşkınlığını reddettiği için bu konuda Ateizme kapı aralamaktadır.

2) Panteizm tanrı her şeydedir demekle varlık mertebeleri arasındaki sınırı yok etmektedir. Örneğin insanla taşı bir tutmaktadır.

3) Panteizm sonlu ile sonsuz arasındaki teması yeterince kuramamış, birliğe ulaşmada başarılı olamamıştır.

4) Panteizmde aşkın tanrı anlayışı olmadığı için herhangi bir yaratma fikri de mevzubahis değildir.

5) Panteizm dini tecrübenin anlaşılmasını bir bakıma engellemektedir. Çünkü eğer tanrı bir zat değilse, ona ibadette bulunmanın hiçbir anlamı olmayacaktır.

6) Panteizm kötülük problemini daha karmaşık bir hale getirmektedir. Ona göre kötülük hepten inkâr edilmekte veya kötü ile iyinin farkı aşağıya çekilmektedir. Bu durumda teodise ve ahlaki sorumluluk gibi kavramlar açıklanamamaktadır.⁷⁸

3. 2. Panenteizm’de Tanrı Tasavvuru

Panenteizmin kökleri 12. Yüzyıl Hint düşünürü Ramanuja’ ya kadar dayanır. 20. yüzyılda ise süreç filozofları tarafından temsil edilmektedir.⁷⁹ Günümüzde de Süreç Felsefesi içinde anılan Panenteizm kavramı on dokuzuncu yüzyılın başlarında Karl Krause isimli, Alman idealist geleneğine bağlı bir düşünürün kullandığı ve ilgili düşünürün bu kavramı temel alarak Teizm ile Panteizmin aşırılıkları arasında orta bir yol bulma amacıyla olduğu ileri sürülmektedir.⁸⁰ Tanrı-evren ilişkisine doyurucu bir açıklama getirmek isteyen Panenteizm öz olarak şöyle tanımlanmaktadır:

---

⁷⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, s.195.

⁷⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, ss.193-195, Başçı vd. *Din Felsefesi*, s.82.

⁷⁹ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 99.

⁸⁰ Arıcan, *Din Felsefesi El Kitabı*, s.73.

" 'Pan' her şey; 'en' içinde, 'Teos' ise tanrı anlamına gelir. Bu kurama göre tanrı, evrenin her anında vardır ve bireysel olarak evrenle bağlantı halindedir. Öyleyse tanrı evrende içkindir. Evren tanrıdan ve tanrıdadır, fakat tanrı değildir. Öyleyse tanrı evrenden aşkındır.”⁸¹

Panenteizm teriminin batı ilahiyatında geniş bir kullanımı vardır. Bu terim genellikle Süreç Filozoflarınca, “Diyalektik Teizm” veya “Çift Kutuplu Ulûhiyet” olarak da kullanılır. Bunun sebebi Panenteizm ve Panteizm terimlerinin yazılış olarak yakın olmalarından dolayı karışıklığa sebep olmamak içindir.⁸²

Tanrı'nın tüm değişmelere rağmen değişmez bir yanı ve bununla birlikte değişen ve oluşmaya devam eden bir yanı vardır. Tanrı evrenin bilincinde olan, değişmeyen yanıyla varlık silsilesini başlatan bir varlıktır. Tanrı bu konumda kalsaydı; ilk hareket ettirici, özgür, öncesiz, sonrasız ve yetkin varlık olarak kalacak fakat varoluşa katılmamış olacaktı. Diğer niteliği ise tanrının, değişim ve oluşma sürecinin içinde ve bilincinde yer almasıdır. Bu nedenle tanrının evrene içkin olduğu söylenebilir. Bu tanrı-evren ilişkisinin karşılıklı olduğunun farkına varışın göstergesidir. Buna Süreç Felsefesi denir ve Whitehead'le başlar.⁸³

“Whitehead Tanrı-alem ilişkisini birtakım antitezler şeklinde dile getirmeye çalışır.

- Tanrının sürekli olduğunu fakat alemin durmadan değiştiğini söylemek de alemin sürekli olduğunu fakat tanrının değiştiğini söylemek de doğrudur.

-Tanrının bir fakat alemin çok olduğunu söylemek de alemin bir fakat tanrıda çokluğun bulunduğunu söylemek de doğrudur.

-Alemin tanrıda içkin olduğunu söylemek de tanrının alemde içkin olduğunu söylemek de doğrudur.”⁸⁴

O halde tanrı-alem ilişkisi karşılıklıdır. Sürekli olarak birbirleri ile etkileşim içerisindeyler. Tanrı alemi etkilerden alem de tanrıyı etkilemektedir. Tanrının

---

⁸¹ Metin Yasa, “*Panenteizmin Tarihsel Ardalanı Üzerine*”, Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 18-19, s 130.

⁸² Aydın, *Din Felsefesi* s.196.

⁸³ Korkut, *Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Arasında Spinoza Felsefesi ve Sufi Metafiziği (Vahdet-İ Vücud)*, s.10; Aydın, *Din Felsefesi* s. 198.

⁸⁴ Aydın, *Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi*, s.55.

mahiyeti de tüm bil-fiil şeylerde olduğu gibi çift kutupludur. Tanrının varlığı kendiliğinden oluşmuş olsa da tanrı kendi varlığının icrası için diğer bilfiil şeylere muhtaçtır. Bu durumda tanrı hem asli hem de oluşan mahiyete sahiptir.⁸⁵

Whitehead tanrının asli veçhesiyle alemin kavramsal idrakine sahip olduğunu, kendisi hareket etmediği halde hareket verdiğini savunur. Var olan her şeyin tecrübe dünyasında yer aldığını ve bu idrakin bir “zihni duyuş” olduğunu ifade eder.⁸⁶ Eğer tanrı bu veçhesi ile sınırlı olarak kalsaydı; muharrik, hür, yetkin ve ezeli olabilirdi fakat bilfiil olan, ahir olamazdı.⁸⁷

Whitehead'e göre kavrama eyleminde üç önemli faktör bulunur: Birincisi eylemi yapan yani kendi yapısında kavramayı somut bir unsur olarak bulunduran "bilfiil şey" olan süjedir. İkincisi kavranan veri ve üçüncüsü sübjektif formdur. Bununla kast edilen süjenin veriyi nasıl kavradığıdır. Bilfiil şeylerin birbirini kavramasına Whitehead "fiziksel kavrayış", ezeli objelerin birbirini kavramasına ise "kavramsal kavrayış" olarak adlandırmaktadır. Her iki kavrayış tarzında da şuurluluğu içermesi şart değildir. Buna en geniş manada bir "duyma" olayıdır denilebilir. Duyanın dünyasında duyulan bilfiil bir şey objektifleşir yani orada bir gerçeklik kazanır.⁸⁸

Hartshorne, Whitehead'ın görüşlerini benimseyerek tanrının hem soyut hem de somut veçhesinin olduğunu söyler. Soyut veçhesi ile tanrı; değişmez, mutlak, etkilenmezdir. Somut veçhesi ile de etkilenir ve değişir. Her iki veçhesiyle de tanrı, ulaşılamayacak derecede yetkindir. Bu yetkinlik klasik teizmin yetkinliği değildir. Oradaki yetkinlik değişmeyen “donmuş” bir yetkinliktir oysa buradaki yetkinlik, yetkinlik içinde bir değişme olup yetkinliğe doğru olmayan bir değişmedir.⁸⁹

Hartshorne'un alemin yapısı hakkındaki görüşleri de Whitehead ile benzerlik gösterir. O da alemi tek tek varlıklardan oluşan, açıkça algılayamadığımız organik bir bütün olarak görür. "Salt madde" kavramı, Hartshorne göre algı tecrübesinin yetersizliğinden kaynaklanan bir yanılmadır. Aslına bakılırsa tecrübenin her türlü

---

⁸⁵ Arıcan, *Din Felsefesi El Kitabı*, s.75.

⁸⁶ Alfred North Whitehead, *Process and Reality*, New York 1929, s.519.

⁸⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, s.199.

⁸⁸ Aydın, *Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı- Alem İlişkisi*, s.38.

⁸⁹ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 200.

sosyal niteliktedir. Alemdeki var olan her şey öyle ya da böyle birbirini algılar, "tecrübe eder". Zihinsel olan ile zihinsel olmayanın, maddi olan ile maddi olmayanın arasına kesin sınırlar çizilmesi, düşünce tarihinin talihsizliklerinden biridir. Tanrı da dahil olmak üzere her var olan, her olay çift-kutuplu (dipolar) dur.⁹⁰

Harsthorne tanrı kavramını açıklarken öncelikle klasik iki terimi kullanır: Öz ve araz. Ona göre arazlara sahip olmak mümkün, relatiflik ve pasiflik kutbu sebebi ile varlığın gereksinimi olacaktır. Öz ile tarif ettiği kavram ise tanrının kuşattığı tüm varlıklardan soyutlanmış olarak düşünülebilen ferdiyettir. Sıradan formlara sahip bulunan varlıkların ilahi varlığa katılması ilahi öz'le ilgili bir mesele olmasa da onlar sahip olduğu formları ile kendi arazlarına girerek yüce varlıkta kuşatılacaktır. Tanrının varlığı onlar olmadan da düşünülebilir.⁹¹

Harsthorne'a göre Panenteizm üç ilahi din olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam geleneğinde tanrıyı anlamanın en iyi yoludur. Panenteizmi tanımlamak; Deizm ve Panteizme karşılık olarak 'tanrı hem aşkındır hem içkindir' şeklinde olmamalıdır. Burada dikkat çekilmek istenilen fikir tanrı ile evren arasında daha içten ve her şeyi kuşatan bir ilişkinin olduğudur. Panenteizm tanrıyı tüm şeylerden ayrı tutarken aynı zamanda tüm şeylere de dahil eder.⁹² Özetle Panenteizm; tanrının her şeyin nedensel faktörü, her şeyden bağımsız ve her şeyin toplamından ibaret olduğunu savunan anlayıştır.⁹³

Harsthorne'a göre Muhammed İkbal de Panenteist geleneği savunur. Hatta Panenteizm kavramı açıklanmaya başlandıkça bu terimi İslami fikir hareketlerini ifade etmek için kullananlar da olmuştur.⁹⁴ Harsthorne'un yanı sıra Nicholson da bu konuya örnek verilebilir. Nitekim Nicholson "The Idea Of Personality in Sufism" adlı eserinde Mevlâna başta olmak üzere sufilerin "tanrının içkinliğinin yanında aşkın olma" sıfatına da yer verildiğini sebep göstererek onların birer Panenteist olduklarını savunur.⁹⁵

---

⁹⁰ Aydın, *Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı- Alem İlişkisi*, s.40.

⁹¹ Hartshorne, C., & Reese, W. L. (1953). *Philosophers speak of God* (p. 227). Chicago: University of Chicago Press s.4; Arıcan, s.75.

⁹² Arıcan, *Din Felsefesi El Kitabı*, s.75.

⁹³ Hartshorne & Reese, *Philosophers speak of God* (p. 227). s.505.

⁹⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, s.196.

⁹⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, s.196.

Muhammed İkbâl'e tekrar yer verilecek olursa gerçekten de o Süreç Felsefesi'nin öne sürdüğü iddiaların bazısını Harsthorne'dan çok daha önce ortaya koymuş kişidir. Örneğin; alemi organik yapı şeklinde görmesi, her varlıkta belli ölçüde kendi kendini belirlemesi vs. gösterilebilir.⁹⁶

İkbâl, felsefesinin merkezine özellikle Kur'an'dan hareketle dinamik ve organik bir Tanrı ve evren anlayışını yerleştirmiş, değişim ve gelişimi benimseyen yaklaşımlara son derece bağlanmıştı. Oluşu yadsıyan yaklaşımları ise şiddetle eleştirmiştir.⁹⁷ O, Platon hakkında söylediği şu dizelerle oluşu önemsememesini kınamaktadır.

*"Hissedilmeyen şeyin o kadar büyüüne kapıldı ki; eline, gözüne, kulağına zerre kadar kıymet vermedi... Onun ceylanı salınıp dolaşmaktan mahrumdur. Kekliğine yürüyüş lezzeti haramdır."*⁹⁸

Hartshorne İkbâl'in, kendisi gibi işi "Çift-kutuplu" ilahi mahiyet anlayışına kadar götürmediğini görse de dini düşüncede çift kutupluluk motiflerine yer vermesini ilham verici bulmaktadır.⁹⁹

İkbâl de tıpkı Whitehead ve Hartshorne gibi, var olanların kısmen de olsa, "kendi kendilerinin sebepleri" olduğuna inanır. Bir başka deyişle, kısmi bir "kendilerini belirleme gücüne sahip olduklarına" inanır. Bunu bir bakıma "varolanların sahip oldukları hürriyet" olarak tanımlar. Böyle bir hürriyet her üç düşünür için de metafizik bir zarurettir. İkbâl'e göre, her "ben" in kendini organize etme ve disiplin altına alma gücü vardır. O halde İkbâl'in "ben" kavramı, açıkça görüldüğü üzere hür ve şahsidir.¹⁰⁰

İkbâl'in terminolojisi gözden geçirildiğinde Whitehead'ın düşüncelerine nazaran daha dini karakterde olduğu gözlemlenebilir. Her iki düşünürü göre de her bir "bilfiil var olan" ın hürriyeti sınırlıdır. Her olay, kendi mazisi çerçevesinde diğer tüm olaylar ile bağlantılı şekilde gelişme gösterir. Buna rağmen, her olayın kendine göre bir özgünlüğü, geleceğe kendi çizgisinde gösterdiği bir reaksiyonu vardır. Bu

---

⁹⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, s.201.

⁹⁷ Hidayet Peker, *Muhammed İkbâl'de Tanrı-Evren İlişkisi*. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, 22(1), 42-43.

⁹⁸ Muhammed İkbâl, *Esrar ve Rumuz*, Çev. Ali Nihad Tarlan, Timaş Yayınları, İstanbul 1964, s.38.

⁹⁹ Aydın, *Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı- Alem İlişkisi*. s.60.

¹⁰⁰ Aydın, *Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı- Alem İlişkisi*, s.74.

tamamen kendiliğinden oluşun açık bir işaretidir. Whitehead'a göre her şey kendi dünyasıyla ilgili olan asli kavramsal gayeyi (conceptual aim) tanrıda bulur. Fakat gayenin tanrıda olması ile o şey belirli bir durum almış olmaz. Bunun için o şeyin bizzat kendi kararı gereklidir.¹⁰¹ İşte bu görüşün alışıl gelmiş dini anlamda yaratma olmadığı aleni bir şekilde ortadadır.

Mehmet Aydın'ın ifadeleriyle kısaca söyleyecek olursak "İkbal'e göre, Tanrı her şeyi birtakım imkanlarla yaratır ve varlıklara kendi kendilerini belirleme güç ve hürriyetini verir. Hayatın her safhası, baştan sona gayelidir."¹⁰²

İkbal'in Panenteist olarak görülmesi onun Panenteist olduğu anlamına elbette gelmemektedir. Durumun böyle lanse edilmesine, kimi zaman kendi düşünceleri kimi zaman okurlarının öyle algılaması sebep olmuşsa da diğer Panenteist kişiler ile aynı olmadığı açıktır.

"Panenteizm bu çerçevede tanrıyı soyut, mutlak ve değişmez gibi yönleriyle evrenin üstünde görürken, somut, görelî ve değişen yönleri ile de evrenin içinde görür. Panenteizmde tanrı, evreni ihtiva eden bir kişi ya da bedeni evren olan bir ruhtur. Tanrı bildiğimiz kişilere benzer. O; fiziki olarak sonlu bir maddî nesnede cisimleşmiş, zaman içinde büyüyen, maddî parçaları değiştikçe değişime uğrayan devasa bir kişidir. Tanrı kişilerin yetkinliğin doruk noktasını meydana getirdikleri için bu haliyle bile yetkindir."¹⁰³

O halde Panenteizm'e göre tanrı hem değişen hem değişmeyen hem mutlak hem görelî hem zamanın içinde hem zamanın dışında hem sınırsız hem de sınırlı bir varlıktır. Panteizme göre, Deizm tanrıyı ilk mutlak neden olarak kabul eder. Fakat tanrıyı her türlü etkilenmeden uzak tutar. Tanrının evrenle hiçbir ilişkisinin olmadığını ileri sürer. Panenteizm; Panteizm' in de tanrıyı tümüyle evrenin içine getirdiğini, sıradan neden ve sonuçların bile ilahî doğanın ayrılmaz bir parçası haline geldiğini, böylece tanrının ilk ve gerçek neden olmaktan çıktığını belirtmektedir.¹⁰⁴

---

¹⁰¹ Aydın, *Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı- Alem İlişkisi*, s.76.

¹⁰² Aydın, *Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı- Alem İlişkisi*, s.74.

¹⁰³ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s.100.

¹⁰⁴ Başçı vd. *Din Felsefesi*, s. 85.

Panenteizmin bir diğer özelliği ise varlıklar arasındaki ekolojik bağlantıyı kabul etmesidir. Ruh-beden ayrımı ve insanla insan olmayan arasında kesin bir ayrım söz konusu değildir.¹⁰⁵

Panenteizme Yöneltilen Eleştiriler

Panenteizm için sonuç olarak şunları söylememiz mümkündür: Tanrı alemde ve diğer varlıklarda içkindir. Onun içkin olması mutlaklığını göreceli hale getirmektedir. Panenteizm tanrının hür iradesine bağlı bir yaratmayı reddetmektedir. Buna bağlı olarak tanrının mutlak kudretine zarar vermekte ve onun yetkilerini kısıtlamaktadır. Kısıtlı bir tanrıya ibadet etmek de özellikle teizm açısından, sorunlu bir durum ortaya çıkarmaktadır. Oysa teizmin tanrısı mutlaktır, değişmezdir, hür iradesinin ve kudretinin göstergesi olarak yaratma söz konusudur.

3.3. Deizm’de Tanrı Tasavvuru

Deizm kelimesi teizm kelimesi ile aynı anlama gelmektedir. Şöyle ki Teizm Yunanca Theos (tanrı) anlamına gelirken Deizm Latince tanrı anlamına gelen Deus’tan gelmektedir.¹⁰⁶ Aradaki farkı ise Kant şu şekilde açıklamaktadır: “Deist; yalnızca aşkın teolojiyi kabul eden yani Tanrı’ya sadece a priori kavramlardan türetilen sıfatları atfeden kişi iken Teist, aynı zamanda doğal teolojiyi kabul eden, tecrübe ile bildiğimiz, insani nitelikleri analogi yoluyla Tanrı’ya atfeden kişi olarak tanımlamaktadır.”¹⁰⁷ 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış olan ve varlığını 19.yüzyıla kadar devam ettiren Deizm¹⁰⁸ sadece Ateizme ve Doğalcılığa değil aynı zamanda teizme de tepki olarak ortaya çıkmıştır.”¹⁰⁹

Deizmin herkes için genel geçer bir tanımını yapmak güçtür. Kendini deist olarak tanımlayan kimi insana göre Deizm evreni yaratan bir tanrının varlığını kabul

---

¹⁰⁵ Korkut, *Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Arasında Spinoza Felsefesi ve Sufi Metafiziği (Vahdet-İ Vücut)*, s.10.

¹⁰⁶ M. Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2009, s.1; Hüsameddin Erdem, “*Deizm Maddesi*” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, Cilt:9, ss.109-111.

¹⁰⁷ Allen W. Wood, *Kant’ın Deizmi*, Çeviri: Necmettin Tan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52:1(2011), S. 327.

¹⁰⁸ İslam Düşüncesindeki Deistik Fikirler İçin Bkz. Hasan Ocak, *Erken Dönem İslam Felsefesi (Tabiat Felsefesi) Tabiatçılık, Dehrilik, Bâtînilik, İhvan-ı Safâ, İslam Felsefesi*, Ed: İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2017, ss. 73-106.

¹⁰⁹ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s.96; Flew, *Felsefe Sözlüğü*, s.104.

edip tanrıyı evrenden müdahalesini tamamen çekmiş bir vaziyette bulunduğunu ifade ederken kimi deistlere göre ise yaratma diye bir sıfat tamamen tanrıdan uzak bir olgudur.

Deizm temelde iki görüşü esas alarak yola çıkar:

- 1) Âlemi yarattıktan sonra Âleme müdahale etmeyen bir ulûhiyet anlayışı.
- 2) Akıl ve bilimin gölgesine sığınma.

“Felsefe tarihçileri birinci anlayışı Aristoteles’e kadar geri götürmektedir. O, Deist bir tanrıya inanır. Ancak Deiste göre, evreni yaratan tanrı, sonra onu kendi kanununa göre işlemek üzere kendi başına bırakmıştır. İkinci anlayış ise modernleşme olgusuyla gelişme gösterecektir.”¹¹⁰

Deizme mana olarak yaradancılık da denilmektedir. Adının da ifade ettiği üzere yaradancılık, yaratma sıfatını merkeze alarak yola çıkmıştır. Buna göre, evrene aşkın ve evrenden bağımsız olan tanrı evreni yaratmıştır. Bu yaratma işlemi zaman içerisinde, tanrının bilgi ve iradesine uygun olarak gerçekleşmiştir. Şu var ki tanrı evreni yarattıktan sonra ona müdahil olmayı bırakmış veya çok az müdahale etme ihtiyacı duymuştur.¹¹¹ Deizmin tanrısı, teizmin tanrısı gibi aktif bir tanrı değildir. Deizm’e göre evren yaratılmış ve bununla birlikte yaratma işlemi son bulmuştur. Yani evrenin ve insanın yaratılması, olmuş bitmiş bir eylemdir.

Deizm’in evreni yarattıktan sonra pasif bir konuma indirgenen tanrı anlayışının temelinde 17.yüzyılda bulunan bilim alanında ki gelişmeler etkili olmuştur. Bu yıllarda Galile, Kepler, Harvey, Newton gibi büyük doğa bilginlerinin elde ettikleri bilimsel gelişmeler bahsi geçen bu düşünürleri evrenin kendi kendine işleyebilecek bir makine olduğunu düşünmeye sevk etmiştir. Bu makinede meydana gelen her olayın daha önce meydana gelmiş olan olaylar tarafından tamamen mekanik ve tatmin edici bir şekilde açıklanabilir olduğu görüşü kabul görmüştür.¹¹² Mademki dünya böylesine tıkr tıkr işleyen bir makine o halde deizme göre tanrının böyle bir dünyaya müdahale etmesi gereksiz ve anlamsızdır. Tanrı evreni yaratırken öyle bir mükemmellikte yaratmıştır ki gelecekte ki her şey o yaratmanın bir parçasıdır, devamıdır. Bunun aksi düşünüldüğünde tanrı yaratma işlemini yaparken geleceği

¹¹⁰ Arıcan, *Din Felsefesi El Kitabı*, s.64.

¹¹¹ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s.344; Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s.97.

¹¹² Flew, *Felsefe Sözlüğü*, s.105.

hesaba katmamış olduğu sonucuna gidilecek bu da tanrının yetersiz olduğunu gösterecektir. Doğal olarak bu durum tanrıyı tanrı yapan “mükemmel” düşüncesi ile çelişmektedir. O halde evren yaratılırken yaratılabilecek en iyi şekilde yaratılmış ve sonradan düzeltilmeye ihtiyacı olmayan bir makine haline gelmiştir. “Tom Paine¹¹³ deist bir tavırla şunu ifade eder: ‘Her şeye kadir olan, yaratılışın büyük mühendisidir, ilk filozof ve tüm bilimin ilk öğretmenidir.’ Tanrı ibadeti veya itaati emreden İncil kitaplarının vahiyçisi değildir. Her şeye kadir öğretmen, evrenin yapısında bilimin ilkelerini göstermiş ve insanlığı doğal düzeni araştırmaya davet etmiştir.”¹¹⁴

“Deizm, XVII ve XVIII. yüzyıllarda İngiltere ve Fransa’da dini ve özellikle Hristiyanlığı doğrulamak girişimi ile akıl-vahiy arasındaki uyumu kurmakla başlayan, ancak ardından o zamanlar uç görüş olarak algılanan bir hâl alarak geleneksel doğaüstücülüğe saldıran, dışsal vahiy ve gizem ima eden dogmalardan hareketle vahyin gereksiz olduğu sonucuna varan; aklın, dinin geçerliliğinin mihenk taşı, din ve ahlâkın ise doğal olgular olduğu, ahlâkî ve dinî yaşam için gerekli rehberi doğada bulan insanın, geleneksel dine başvurmasına pek gerek kalmadığını öne süren dinî bir anlayış olarak tarif edilmeye çalışılmıştır.”¹¹⁵

John Locke, vahiyle ilgili herhangi bir iddianın kabul edilmeden ve inanılmadan önce neden süzgecinden geçirilmesi gerektiğini savunur.¹¹⁶ Eğer herhangi bir dinin vahyi akıl ile çelişiyorsa Deizme göre bu kabul edilemez.

Deizmin özellikleri genel olarak şöyle sıralanmaktadır:

-Deizm katı akılcılığa dayanmaktadır. Deizme göre insan, akli ile doğruyu yanlış ayırt edebileceğinden dinlerin insanlara yönelttiği vahiyleri tümüyle reddeder. Tanrı insanların hayatlarına karışmaz. İnsanların hayatı tanrı için önemli bir mevzu da değildir. Dinlerin tanrı ile insan arasını kuvvetlendireceğine inandıkları bir bağ olan peygamber gibi bir aracıya gerek yoktur. Bu sebeple Deizm vahiy, peygamber,

---

¹¹³ Tom Paine Amerikalı siyasi aktivist, yazar, siyaset kuramcısı ve devrimci. Düşünceleriyle Amerikan Bağımsızlık Savaşı’nı ve Fransız Devrimi’ni etkilemiştir. Akıl Çağı (1794-96) adlı kitabı Köktaş’a göre deist militanlığın en saf hali olarak değerlendirilebilir.

¹¹⁴ Mümin Köktaş, *Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2017, Cilt: 17, Sayı: 1, s.150.

¹¹⁵ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, s.1.

¹¹⁶ John C. Biddle, *Locke's Critique of Innate Principles and Toland's Deism*, Journal of the History of Ideas, 1976, Vol. 37, No. 3, s. 411-422

melek gibi konuları reddeder.¹¹⁷ Bununla birlikte mucizeye ve ahiret hayatına da yer vermemektedir.

- "Akılcı din" öğretisi şeklinde tanımlanan Deizme göre Tanrı, sadece bir ilk neden olarak karşımıza çıkar ve ona başka hiçbir nitelik ve güç tanımaz.¹¹⁸ Deizmde mevcut olan "âleme müdahalesi kesilmiş bir tanrı" tasavvuru, tanrıyı kendisine ibadet edilen ve/veya edilmesi gereken olma vasfından uzaklaştırmış, dini yaşama ortamını yok etmiştir. Dua etme, tövbe, bağışlanma, sığınma gibi durumlar söz konusu değildir. Zira hem tanrı insanı iştemez hem de Tanrıdan sürekli olarak bu veya şu şekilde bir şeylerin değişmesini istemek Deizme göre tanrının her şeyi mükemmel bir biçimde yaratmış olduğunu inkâr etmek demektir.¹¹⁹

- Deizm Aydınlanma Çağı'nda kiliseye ve kilise öğretilerine eleştiriler yönelmiştir. Böylece Deizm ile kilise karşı karşıya kalmıştır. Çünkü Deizmin sahip olduğu "tanrı ile insan arasında bir aracıya gerek yoktur" anlayışı bu görevi üstlenen kilisenin önemini yitirmesine sebep olmuştur. O, akla dayalı din görüşünü savunmaktadır. Tanrı mademki alemi yarattıktan sonra ona müdahale etmiyor, o halde ne bir kişi ne de bir teşkilat evren hakkında araştırma yapanlara müdahalede bulunabilir. Tarihte var olan veya yaşanan hiçbir şey dokunulmaz değildir. Kilise bu nedenle insan eseridir, tanrının bedeni değildir. Deizme göre kimse kilisenin arkasına sığınıp başka insanları mahkûm edecek durumda değildir.¹²⁰

- Deizmin tanrısı, Teizmde olduğu gibi ilim, irade, kudret, adalet ve merhamet gibi sıfatlara sahip bir varlık değildir.

O halde Deist bir kişi şu şekilde tarif edilebilir: Tanrının iyiliğine ve takdirine inanan bir Monoteisttir fakat Hristiyanlığın kutsal kitap geleneğine dayalı vahyedilmiş bir imanı reddeder. Bir başka deyişle, bir Deist doğal dine,¹²¹ aracısız,

---

¹¹⁷ Arıcan, *Din Felsefesi El Kitabı*, s.66; Flew, *Felsefe Sözlüğü*, s.105.

¹¹⁸ Vahdettin Başçı, *Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2018, 22(1): 36.

¹¹⁹ Flew, *Felsefe Sözlüğü*, s.105.

¹²⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, s.181; Başçı vd, *Din Felsefesi*, s.77.

¹²¹ Bknz. Başçı, *Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler*, s.35; Doğal Din; Akıl dini akılla bulunmuş olan, aklın kabul ettiği ve benimsediği din demektir.

aklı esas alan bir dine inanmakta; doğaüstü vahye dayanan bir dine inanmamaktadır.¹²²

Deizmin ortaya koyduğu tanrı anlayışı, beşeriyeti yaşamın uçları arasında hiç de işlevsel olmayan bir tanrı fikriyle karşı karşıya bırakmaktadır. Deizmin yaslandığı noktada üretmiş olduğu ve gerçek hayattan bu denli kopuk bir tanrının olması, esasında insanın kontrol edilebilirliğini de ortadan kaldırmaktadır.¹²³

Deizmin başlıca temsilcileri; Jen-Jacques Rousseau, Jean Bodin, Herbert of Cherbury, John Toland, Shaffesbury, Voltaire, Charles Blound, Antony Collins, Matthew Tindal, Thomas Wolston, Thomas Chubb, Thomas Morgan, Lord Bolingbroke, Peter Annet, Mandeville'dir. Lord Herbert of Cherbury kendisini hiçbir zaman bir deist olarak tanımlamamıştır. Ancak takipçileri Lord Herbert'i " İngiliz Deizminin Babası" olarak görmüşlerdir.¹²⁴

Deizme Yöneltilen Eleştiriler

1) “Deizmin güçlü yanı da zayıf yanı da katı bir akılcılığa dayanmasından ileri gelir.¹²⁵ Fakat dini konularda bir aklın sınırdaki kaldığı görülünce Rasyonel Teizm ve Deizm açıklayamadığı problemlerle yüz yüze kalmıştır. Şöyle ki; ‘Tanrı neden hiçbir şeye müdahale edemiyor’, ‘Müdahale etmeyi istemeyen bir tanrı mı,’ ‘Eğer isteyip de yapamıyorsa tanrı güçsüz mü?’ gibi sorularla Deizm, tanrılarına savunamayacakları sıfatlar yüklemektedir.

2) Deizmde akılcılığa bağlı olarak yukarıda da belirtildiği gibi nübüvvet, vahiy gibi konular yok sayılmaktadır. Yani dinin bu yönü ifrata kaçacak şekilde tenkit edilir. Oysa akılla ispatlanamayan bir şeye yanlış demek veya yok saymak da doğru bir anlayış değildir.

3) Deistlerin din eleştirileri ateistlerin işine yaramıştır. “Çünkü Deistin, Teiste yönelttiği eleştirilere benzer ya da Deisti alt edecek eleştirileri Ateist yapmış, böylece

---

¹²² Arıcan, *Din Felsefesi El Kitabı*, s.69.

¹²³ Namık Kemal Okumuş, *Sağlam Kulpa Tutunamayanlar (Ahlak, Eşcinsellik ve Deizm Üzerine)*, Araştırma Yayınları, İstanbul 2017, s.195.

¹²⁴ Başcı, *Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler*, s.35.

¹²⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, s.181; Başcı vd. *Din Felsefesi*, s.77.

Ateist bir taşla iki kuş vurmuştur. Ayrıca tanrıyı âleme müdahale ettirmeyen bir din anlayışı, Ateizme giden yolun yarından fazlasının geçilmesine imkân sağlamıştır.”¹²⁶

4) Deizmde bulunan “Tanrı emekliye ayrılmıştır” düşüncesi; sığınma, dua etme, umut etme gibi manevi ihtiyaçları olan insanın tatmin olamamasına sebebiyet vermiştir. Mantiğa dayandıracak olursa kendisine bile yararı dokunmayan bir tanrı nasıl insana fayda sağlasın? Ya da insan neden böyle bir tanrıyı kabul etsin?

5) Aynı zamanda dördüncü maddede yer alan eleştiri “kötülük problemi” olarak adlandırılan büyük bir teolojik/felsefi problemi de beraberinde getirmektedir. 1. maddede bunun açıklaması yapılmıştır.

3.4. Teizm’ de Tanrı Tasavvuru

“Sözlükte “Tanrı” anlamına gelen Yunanca “Theos” kelimesinden türetilen Teizm genellikle âlemin yaratıcı sebebi olan, varlığı mutlak bir Tanrı inancını savunan felsefî düşünceyi ifade eder; bu düşünceyi benimseyene Teist denir.”¹²⁷

Tanımı ve tarihçesi açısından Teizm “geniş ve dar anlamda Teizm” olarak iki ana başlık altında incelenebilir. William Rowe; belirli bir dinin yaşayan akidelerinden, öğretilerinden ve kutsal metinlerinden doğan kendine has inançlarıyla daraltılmış Teizm birleştirildiğinde genişletilmiş Teizmi elde edeceğimizi söylemektedir.¹²⁸ Geniş anlamda Teizm genel olarak ilk çağda yaygın olup insanlar; aşkın, yetkin, yaratıcı gibi özellikleri bulunan tanrıya hiçbir felsefî ve dini bilgiyle karşılaşmadan inanmış ve bu görüşü savunmuşlardır. Bu görüşe mutlak Teizm de denir. Dar anlamda kullanımında ise bilinçli bir şekilde tanrıya inanma vardır. Bununla beraber tanrının da şuurlu, iradeli bir yaratıcı, üstün güç olduğu kabul edilmektedir. Felsefi Teizm denilen bu görüşte tanrının şuurlu, iradeli olma gibi özellikleri diğer tanrı anlayışları arasındaki temel farkları oluşturur.¹²⁹

Felsefi Teizmin bir sonraki boyutuna klasik, geleneksel veya tarihsel Teizm denilmektedir. Bu boyutta Tanrı her şeyi gören, her şeyi duyan, sonsuz güç ve kudret sahibi, adalet ve inayeti bulunan aşkın bir Tanrıdır. Tanrı her an dilediği yerde hazır

¹²⁶ Başçı vd. *Din Felsefesi*, s.77.

¹²⁷ Aydın Topaloğlu, “*Teizm Maddesi*”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, 2011, Cilt:40.s.332.

¹²⁸ Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Din Felsefesine Giriş*, Çeviren: Rahim Acar, Küre Yayınları, İstanbul 2006, s.28.

¹²⁹ Topaloğlu, “*Teizm Maddesi*”, s.332.

ve nazırdır. Tanrı değişmezdir, o ezeli ve ebedi olandır, ibadete layık olan evrenin ve insanların koruyucusu ve hakimidir.¹³⁰

“Klasik Teizm anlayışı Hz. İsa zamanında yaşayan Philo’nun (ö. 50) antik düşünceyle ve bilhassa Eflâton’un düşünceleriyle Yahudiliği uzlaştırma çabasına dayanır. Bu yaklaşım Plotinus’la devam etmiş, ardından Hristiyan ve Müslüman düşünürlerin antik mirası kendi inanç ve kültürleri açısından yorumlamasıyla günümüze kadar gelmiştir.”¹³¹

Teizmdeki en son hal ise Tanrının vahiy ve mucizeler gönderdiğine inanmaktır. Bu bağlamda Teizm müstakil olarak bir din olmayıp vahye dayalı Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığın uluhiyet anlayışlarını ve inanç yapısını ifade etmektedir. Monoteizm olarak da adlandırılır. Tanrı tasavvurları ya da bir başka deyişle uluhiyet anlayışları arasından en yaygın olanı Teizmdir.¹³²

Monoteizme bağlı olarak vahye dayalı olan Müslümanlık ve Yahudilik dinlerinin temelinde tek tanrıcılık hakimdir. Aksi takdirde birden fazla tanrının olması mutlaka birinin diğerine üstün gelmek zorunda olacağını ve bu da diğer tanrının güç ve kudret bağlamında yetersiz olduğunu ifade edecektir. Vahye dayalı diğer bir din olan Hristiyanlık ise temelde tevhide dayalıdır fakat teslis inancı bu duruma gölge düşürmektedir. Onlar baba, oğul, kutsal ruhun üç taneden ziyade üç görünümlü olduğunu ifade ederler. Hristiyan teologların kendi yorumları esas alınırsa Hristiyanlar da Monoteist grubun içerisinde kendilerine yer bulabilmektedirler.¹³³

Teizme göre tanrı, tek ve eşsiz bir varlıktır. O, herhangi bir varlık gibi maddî olarak düşünülemez ve biçimlendirilemezdir. Teizme göre tanrı aşkın bir varlık olmanın yanı sıra içkin bir varlıktır. Tanrının içkin olması O'nun faal bir neden olarak her yerde ve her şeyde hazır ve nazır bulunmasıdır. Bu anlayış şeylerin bir parçası olarak onların dünyasında bulunması olarak algılanmamalıdır. Zira Tanrının

---

¹³⁰ Topaloğlu, “Teizm Maddesi”, s.332.

¹³¹ Topaloğlu, age. s.332.

¹³² Arıcan, *Din Felsefesi El Kitabı*, ss.60-61.

¹³³ Arıcan, age. s. 60; Aydın, *Din Felsefesi*, ss.135-136.

içkin olması, evrendeki varlıklarda bir yaratıcı, bir düzenleyici veya hayat verici olarak bulunmasıdır.¹³⁴

Teizm kendi dışındaki her şeyi yoktan var eden, güç, bilgi gibi her konuda en üstün zati varlık olarak tanrıyı ifade eder. Yani diğer inanış biçiminde reddedilen yaratma sıfatı, Teizmde tanrının en başta gelen özelliklerinden biridir. Tapınmaya ve sadakatle bağlanmaya değer bir varlığın kendisi dışındaki her şeyden büyük olması asgari bir zorunluluk olarak görünmektedir. Sonradan yaratılan hiçbir varlık; güç, bilgi, iyilik gibi konularda tanrıyı aşamaz. Bu nedenle Tanrı bilgisi, iyiliği ve diğer tüm üstün özellikleri ile sadece çok büyük değil, en büyüktür. O bir varlığın sahip olabileceği tüm güce sahip olan, mutlak güçlüdür (omnipotent); bir varlığın bilebileceği her şeyi bilen, mutlak bilgilidir (omniscient); en üstün ahlaki değerlere sahip, en mükemmel olandır. O, mutlak olarak iyidir.¹³⁵

Teizmde tanrı her şeye gücü yeten aşkın bir varlıktır. Swinburne tanrının her şeye gücü yetme özelliğini şu şekilde anlatır: İnsan herhangi bir amaca yönelik kasıtlı bir eylem gerçekleştirdiğinde bunu temel olan ve temel olmayan eylemler ile gerçekleştirebilir. Örneğin Londra'ya gitmesi temel olmayan bir eylemdir çünkü öncesinde istasyona gitmesi, trene binmesi gerekir. Bunları yapmak için ayağını hareket ettirmesi ise belki de farkında bile olmadan yaptığı temel eylemlerdendir. İnsanın bunları yapması için birçok kasının aktif olması gerekir ve bedeni ile bedeni dışındaki şeylere etki etmesi kasıtlı bir şeyler yapmasına bağlıdır. Fakat tanrı sonsuz temel güçleri bulunan bir varlıktır. Herhangi bir olayı temel eylem olarak gerçekleştirebilir. Evreni ve insanı yoktan var etmesi, onları koruması, onlara istediği şekli vermesi, onların hala var olmasını sağlaması veya yok etmesi tanrının temel olan eylemlerine sadece birer örnektir. Teknik bir terim ile anlatacak olursa Swinburne Tanrı'nın her şeye gücü yettiğini[omnipotent], O'nun her şeyi yapabildiğini ifade eder.¹³⁶

Tanrının yaratma fiili ilim sıfatıyla doğrudan ilişkilidir. Zira bilgisiz bir Tanrı'nın yaratması mümkün değildir. Bununla beraber Tanrı'nın bilgisinin yarattığı

---

¹³⁴ Aydın Topaloğlu, *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm Ya Da Ateizm*, Furkan Yayınları, İstanbul 2001.

¹³⁵ Evans & Manis, *Din Felsefesi*, s.37.

¹³⁶ Richard Swinburne, *Tanrı Var mı?* Çeviren: Muhsin Akbaş, Arasta Yayınları, Bursa 2001, ss.3-5.

varlıklarla ilişkisi de önem arz etmektedir.¹³⁷ İbn-i Sina ya göre tanrı, hem bilgi hem bilen hem de bilinendir. Onun varlıkları bilmesi onların var olmasının sebebidir. Ona göre tanrının âlim olması; O'ndan sâdır olan fiilin ilmine uygun olması, hayır düzenini bilmenin O'nun varlığının yetkinliğinin izlerinden olması ve bunun da irade olmasıdır.¹³⁸ O'nun salt akıl olması, kendi zâtını bilmesi ve düşünmesi sayesinde irade ve ihtiyarına gerek kalmadan kâinatın varlığı için yeter sebeptir, bu varlık tabii bir zorunlulukla O'ndan çıkarak (sudûr) meydana gelmiştir. Fakat buradaki zorunluluktan kasıt mantık bakımından zorunluluk değil Allah'ın bizatihi zorunlu varlık oluşundan kaynaklanmaktadır.¹³⁹

Teizm, tanrının her yerde bulunduğunu, her şeyi her an görüp, işitip, bildiğini, evrende ki her şeyi kendi dilediği gibi yönettiğini ve onlara istediği şekli verdiğini kabul eden ve bunu savunan öğretidir.¹⁴⁰ Teizmin tanrısı, sonradan yarattığı her şeyi her an gözetmektedir. Dolayısıyla Deizm'de bulunan “evrene ve insana herhangi bir müdahalesi olmayan” uluhiyet anlayışının tam zıddı olarak kabul edilen görüş hakimdir. Descartes' e göre sonradan yaratılan her varlık sadece yaratma aşamasında değil, yaratıldıktan sonra varlıklarını idame ettirebilmek adına da tanrıya muhtaçtır. Çünkü şu anda var olmalarında ki sebep bir sonra ki anda var olarak kalabilmelerinde yeterli sebep olmadığını düşünmektedir.¹⁴¹ Descartes bu durumu şu sözleri ile ifade etmektedir:

“Varlığımın yaratana Tanrı olması zaruri olduğunu tanımaktan geri kalamam. Zira hayatımın bütün anları, sonsuz bölümlere ayrılabilir ve bunlardan her birisi hiçbir suretle ötekine bağlı değildir; dolayısıyla eğer bu anda bir illet beni meydana getirmiyor, beni yeniden yaratmıyorsa, yani beni muhafaza etmiyorsa, bir an önce var olmamdan şimdi var olmam gerektiği çıkmaz. Doğrusu (zamanın mahiyetini dikkatle gözden geçirenler için) pek açık ve pek bedihî bir şeydir ki, bir cevher,

---

¹³⁷ Tuncay Akgün, *Gazali ve İbn Rüşt'e Göre Yaratma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi, Doktora Tezi, Ankara 2011, s.142.

¹³⁸ İbn Sina, *Arş Risalesi -Allah'ın Birliği Ve Sıfatları Üzerine*, Çev: Enver Uysal, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 9, Cilt: 9, 2000. s.8.

¹³⁹ Mahmut Kaya, “*Sudur Maddesi*”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Cilt.37, s.467.

¹⁴⁰ Yusuf Tan, *Din Felsefesinde Teizm-Ateizm Tartışmalarında Kullanılan Kanıtların Mantıksal Analizi*, On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun 2019, s.6.

¹⁴¹ Engin Erdem, *İlâhâ Ezelâ Lik ve Yaratma Sorunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Doktora Tezi, Ankara 2006, s.82.

zaman dahilinde devam ettiği bütün anlarda muhafaza edilmiş olması için, mevcut olmadığı zaman husule getirilmesi veyahut yeniden yaratılması için zaruri olan aynı kudret ve tesire muhtaçtır."¹⁴²

Teizm, tanrının kişisel olduğunu ve dolayısıyla akıl ve iradeye sahip bulunduğunu savunur. Tanrının akli ve iradesi, üstelik olabilecek en yüksek yetkinlik düzeyinde bulunur. Yetkin akıl, kusursuz bir bilgelik ve rasyonalite demek olup, buradan tanrının bilinebilir olan her şeyi bildiği, evrenle ilgili bütün olgu ya da hakikatlere vakıf olduğu sonucu çıkar. Yetki iradeye gelince, teizm tanrının irade bakımından yetkinliğinin kudret ve iyilik yönünden yetkinliği içerdiğini öne sürer. Bu açıdan değerlendirildiğinde, yetkin veya üstün kudret mantıksal olarak mümkün olan her şeyi yapabilme diye tanımlanan Kadir-i Mutlak'ı ihtiva eder.¹⁴³

Teizmde tanrı her şeyi bilen (omniscient) dir, dilediğini yapmada özgürdür ve daha önce de belirtildiği üzere her şeye gücü yetendir. Başka bir deyişle doğru olan ne varsa, tanrı onun doğru olduğunu bilir. Fakat tanrının her şeyi biliyor ve gücü yetiyor olması, mantıksal olarak olanaksız olanı yapabileceği şeklinde anlaşılmamalıdır. Örneğin 2+2'yi 5 yapması beklenemez. Fakat bunu yapmıyor olması O'nun zayıf olduğunu göstermez o şeyin mantıksal olarak olası olmadığını gösterir.¹⁴⁴ O halde günümüz öğrencilerin "Allah dilese kendi kendini yok edebilir mi?" sorusunun cevabı da böyle bir şeyin mantıksal olarak olası olmamasından kaynaklandığı söylenilebilir.

Teizm' de tanrı ezeli ve ebedidir. Yani tanrının ne başlangıcı ne de sonu vardır. O hep vardı ve daima var olacaktır. "Tanrı, yokluğu düşünilemeyen Vacibu'l Vücut' tur. Eğer onun olmadığı bir zaman düşünülürse 'sonradan olduğunu' yani 'Hâdis' bir varlık olduğunu kabul etmek mecburiyetinde kalınır. Hadis olan ise tanrı olamaz."¹⁴⁵ Hadis yani sonradan olanın varlığı ya imkânsızdır ya da mümkündür. Eğer imkânsız denilirse bu batıl olacaktır zira var olması imkânsız olanın meydana gelmesi mümkün değildir. Eğer var olması mümkün ise bununla var olabilen bir şey kastedilir. Bu şeyin varlığı kendi varlığının gereği olsa idi bu takdirde onun varlığı

---

¹⁴² Rene Descartes, *Metafizik Düşünceler*, (Çev. M. Karasan), İstanbul: MEB, 1998, ss. 148-149.

¹⁴³ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s.96.

¹⁴⁴ Swinburne, *Tanrı Var mı?*, ss.6-7.

¹⁴⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, s.137.

zorunlu (vacip) olurdu. Yani Vacibu'l-Vücut denilirdi. Oysa hadis olanın var olup olmama ihtimali eşittir yani kendisini, yokluktan varlığa tercih edene muhtaçtır.¹⁴⁶

Gazali'ye göre alemin var olmasının sebebi ezeli olana muhtaçtır. "O ezeli kavramıyla; varlığına yokluk arız olmayan şeyi kasteder. Bu kelime iki anlama delalet eder: Birincisi, bir şeyin varlığını kabul etmek diğeri ise geçmişte o şeyin varlığından önce yokluğunun bulunmadığını ortaya koymaktır."¹⁴⁷ Eğer Allah ilk yani ezeli olan olmasaydı var olmak için başka bir nedene ihtiyacı olacaktı. O başka bir neden de diğeri başka bir nedene muhtaç olacaktı ki bu silsile sonsuza dek devam edecektir. Böyle bir durum imkansızdır.¹⁴⁸ O halde Allah ilktir, ezelidir, varlığı kendiliğinden olandır.

Teizme Yöneltilen Eleştiriler

Teizmin tanrısı tanımlanırken noksanlıklardan arındırılmış, yetkinliklerle yüceltilmiş bir tanrı olarak tarif edilir. Bireysel olan bir varlığa, kişiselliğin ötesinde, birtakım genellemeler ya da soyutlamalar atfedilmiştir. Ancak bu anlatım ateistlerce reddedilmiştir. Çünkü Ateistlere göre sadece bilimsel kanunlar soyutlamalar yapabilir. Dolayısıyla tanrı gibi soyut bir kavram hakkında yapılan genellemeler bir anlam ifade etmemektedir.¹⁴⁹

Teist insanlar tanrının varlığından ve tanrıya atfettiği niteliklerin gerçekliğinden (fonksiyonel olduğundan) kuşku duymaksızın inanmışlardır. Bu durum tanrı kavramını hayalî bulan ve reddeden Ateistlerin tepkilerini beraberinde getirmiştir. Ateistler tanrıya atfedilen nitelikleri de anlamsız bulmuş ve reddetmişlerdir. Reddetme biçimi bazen doğrudan gerçekleşmiştir bazen de tanrının niteliklerini teizm ile ters düşecek şekilde yorumlamalarıyla yapılmıştır.¹⁵⁰

Ateistlere göre tanrının var olup olmaması herhangi bir yöntemle kanıtlanamaz. Tanrının varlığını ispatlamak amacıyla öne sürülen Ontolojik¹⁵¹, Kozmolojik¹⁵² vb.

¹⁴⁶ Ebû Hamid Gazali, *İtikatta Orta Yol*, Çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, ss.75-76.

¹⁴⁷ Akgün, *Gazali ve İbn Rüşd'e Göre Yaratma*, ss.131-137.

¹⁴⁸ Gazali, *İtikatta Orta Yol*, s.76.

¹⁴⁹ Topaloğlu, *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm Ya Da Ateizm*, s.122.

¹⁵⁰ Topaloğlu, age., 122.

¹⁵¹ Ontolojik kanıt: "İnsanda tanrının 'mükemmel varlık' olduğu fikri vardır. Ancak bu, yalnızca bizde bir fikir olarak varsa, o zaman gerçekte var olmayan, yalnızca zihinde var olan bir varlık mükemmel değildir. O halde mükemmel varlık olan tanrının yalnızca zihnimizde var olduğunu öne

delilleri de reddetmişlerdir. Tanrının varlığını ispatlama da kullanılan delillerin bu kadar eleştiri alması bazı Teistleri daha güvenli bir yol arayışına yöneltmiştir. Bu yol “Dini Tecrübe” (religious experience) denilen, duygusal ve psikolojik yönü ağır basan bir ispatlama çalışmasıdır. Ancak Ateistler sadece bireyin kendi özünde bulunan bir tecrübe ile tanrının ispat edilemeyeceğini ve hatta Teistik tanrının da bu şekilde tecrübe edilemeyeceğini söylemişlerdir.¹⁵³

Flew'a göre bir şeye “var” denilebilmesi için herhangi bir biçimde görülür, kavranılır ve herhangi bir duyu organı ile duyumlanabilir olmalıdır. Oysa Teistler tanrının görülmeyen, kavranamayan veya herhangi bir şekilde duyumlanamayan bir varlık olmasına karşın O’na inanmaktadırlar. Flew bu durumda Teistlere şu soruyu sormaktadır: "Görünmeyen, dokunulmayan ve hissedilmeyen bir tanrıyla, hayalî olan veya hiç var olmayan bir tanrı arasındaki fark nedir?"¹⁵⁴

Freud ise tanrının inanılabilir olup olmadığını şu üç madde ile eleştirmeye çalışmıştır:

- “1- Bu öğretilere inanmaya değer çünkü ilk atalarımız bunlara inanmıştır.
- 2- İlkel çağlardan bize aktarılan bilgilere sahibiz.
- 3- Bunların doğruluğunu sorgulamak yasaktır.”¹⁵⁵

Freud “ya atalarımız bizden daha cahillerse” diye bir çıkışta bulunsa da daha çok üçüncü madde üzerinde yoğunlaşmıştır. Ona göre din ve onun gerekleri açık ve şeffaf olmalıdır. Onun sorgulamaya kapalı olması asıl şüphe çekmesine sebep olan şeydir. Ona göre bu şekilde dinin sorgulamaya kapalı, yasak olmasının amacı, tanrı

---

sürmek çelişkilidir. İşte bu noktadan hareket eden Aziz Anselmus, en yetkin varlık olarak tanrının hem zihinde bir kavram olarak hem de zihin dışında var olduğunu savunur.” (Bknz. Antony Flew, *Felsefe Sözlüğü*, s.360.)

¹⁵² Kozmolojik delil: “İlk neden kanıtının diğer adıdır. Tanrının varlığını bir bütün olarak evrenden hareket ederek kanıtlamaya çalışır.” (Bknz Antony Flew, *Felsefe Sözlüğü*, s.308; Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, s.352.)

¹⁵³ Topaloğlu, *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm Ya Da Ateizm*, s.122.

¹⁵⁴ Topaloğlu, age. s.135.

¹⁵⁵ Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği*, Çev. Selçuk Budak, Öteki Yayınevi (ÖFD) Uygarlık Din ve Toplum İçinde, Ankara, 1997, Cilt:13, s.210; Hasan Atsız, *Ateizmin Psikolojik Gerekçeleri ve Teizmin Cevapları*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2000, s.93.

inancının ve dini doktrinlerin zayıflığının ve güvensizliğinin topluma hissettirilmeden, baskıyla kabul ettirilmeye zorlanmasıdır.¹⁵⁶

4. TANRI TASAVVURU İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

“Tanrı tasavvuru ile ilgili araştırmalar incelendiğinde genellikle Freudyen yansıtma hipotezini temel aldıkları görülmektedir. Ancak son dönemlerde yapılan klinik yönelimli araştırmalarda tanrı algısının telafi edici işlev gördüğüne yönelik bazı varsayımların ortaya çıktığı görülmektedir.”¹⁵⁷

Tanrı tasavvuru alanındaki ilk çalışmayı yapan 1957 yılında Nelson ve Jones’tur. Bu çalışmada Nelson ve Jones’ın amacı Freud’un “Tanrı imajı bireyin baba imajının yüceltilmesidir.” iddiasını araştırmaktır.¹⁵⁸

“1959 yılında Strunk tarafından gerçekleştirilen çalışmada tanrının anneden ziyade babanın özellikleriyle nitelendirildiği yönündedir. 1969 yılında Vergote ve arkadaşları; tanrı, anne ve baba algıları arasındaki ilişkileri ölçmek üzere sistematik bir araştırmaya giriştiler. Araştırma sonucunda tanrı algısının anneye ait bazı özellikler sunsa da denek grubunun büyük çoğunluğu için anne imajından ziyade baba imajına daha çok benzediği ortaya çıkmıştır.”¹⁵⁹

1973 yılında Benson ve Spilka, tanrı tasavvuru ile öz saygı ve denetim odağı arasındaki ilişkiyi ölçme girişiminde bulunmuşlardır. Sonucunda ise pozitif tanrı tasavvuru ile pozitif benlik imajı arasında sabit bir ilişki olduğu bulunmuştur.

“1991 yılında Schaefer ve Gorsuch, kolej öğrencileri arasında psikolojik uyum ile dindarlık stili (iç-güdümlü ve dış-güdümlü) ve tanrı inancı arasındaki ilişkileri araştırmışlardır. Araştırma sonucunda pozitif tanrı algısına sahip öğrencilerin iç güdümlü ve uyumlu kişiliğe sahip oldukları; buna karşılık korku yönelimli tanrı algısına sahip öğrencilerin dış-güdümlü oldukları ve uyum bozukluklarının bulunduğu tespit edilmiştir.”¹⁶⁰

---

¹⁵⁶ Atsız, *Ateizmin Psikolojik Gerekçeleri ve Teizmin Cevapları*, ss.93-94.

¹⁵⁷ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s.45.

¹⁵⁸ Mehmedoğlu, age. s.45.

¹⁵⁹ Mehmedoğlu, age. ss.51-54.

¹⁶⁰ Mehmedoğlu, age. s.58.

Tanrı tasavvuru hakkında temel araştırmalardan biri 1983 yılında Yavuz tarafından yapılan “Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi” adlı çalışmadır. Yavuz çalışmasında 7-12 yaş arası çocuklarda Allah tasavvurlarını incelemiştir. Bu çalışmada çocukların tanrıyı üç yoldan tasavvur edebildikleri sonucu çıkmıştır. Bu yollar akıl, eğitim ve sezgidir.¹⁶¹

Bacanlı ise 1995 yılında Selçuk Üniversitesinde öğrenimine devam eden 77 öğrenci üzerinde yaptığı araştırmada öğrencilerin tanrı ve peygamber kavramları üzerine düşünceleri incelenmiştir. Çalışma sonucunda araştırmaya katılan öğrencilerin tamamı tanrının “Affedici (merhametli)” olma sıfatı öğrencilerin ilk tercihleri olmuştur. Öğrencilerin ikinci olarak işaretlediği sıfat “Yaratıcı” olma tasavvurudur. Araştırmada hiçbir öğrenci tanrının “cezalandırıcı” sıfatıyla ilgili işaretleme yapmamıştır. Bu bulgular öğrencilerin sevgi endeksli bir tanrı tasavvuruna sahip olduklarını ifade etmektedir.¹⁶²

Albayrak’ın, İmam-Hatip Lisesinde okuyan ergenler üzerinde yaptığı çalışmasında psikolojik dayanıklılığın, sevgi yönelimli Allah algısı, öznel dindarlık ve içsel dini yönelim ile arasındaki ilişkinin varlığını test etmeye yönelik olarak planlanmıştır. Öğrenciler kendilerine verilen dini eğitimin korkutularak ve baskı altında aldıklarını ifade etmişlerdir. Sonuçta ise “korku ile verilen mesajlar inanç boyutunu negatif yönden etkileyecektir” hipotezi reddedilerek kısa vadede bile olsa pozitif yönden etkilediği gözlemlenmiştir. Araştırmacı ergenlerin din algısının kuvvetlenmesinde sevgi endeksli yaklaşılması gerektiğini ve bu şekilde olgunluğa ulaşılabilceğini vurgulamıştır.¹⁶³

Yapıcı “Allah” ve “Kutsal” kavramlarını sosyo- psikolojik açıdan incelediği çalışmasında gençlerin Allah’ı algılamalarının genelde olumlu düzeyde olduğu

---

¹⁶¹ Yavuz ; Yunus Dilek, *Ergenlerde Tanrı Algısı ile Şiddet Eğilimi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı , Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019, s.49.

¹⁶² Hasan Bacanlı, *Tanrı ve Peygamber Kavramları (Selçuk Üniversitesi’nde Bir Araştırma)*. Din Eğitimi Araştırma Dergisi, 1995, sayı:2, s.155-163.

¹⁶³ Ahmet Albayrak, *Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1995.

gözlemlemiştir. Araştırmacı, katılımcıların verdiği cevaplardan “kutsalın tanrı değil, tanrının kutsal olduğu” sonucuna ulaşmıştır.¹⁶⁴

Kuşat’ın 14-18 yaş arası ergenlerin Tanrı tasavvuru ile ilgili olan araştırmasının sonucunda Allah’ı daha çok yaratıcı, bağışlayıcı, yerin ve göğün sahibi sıfatlarıyla tasavvur ettikleri görülmüştür. Buna karşılık tanrının öç alıcı, dilediğini yapan dilediğini yapmayan, her şeyden sorumlu sıfatlarının ise en az tercih edilen sıfatlar olduğunu tespit etmiştir.¹⁶⁵

Yıldız, yaptığı çalışmada 7-15 yaşları arasındaki ilköğretim öğrencilerinin tanrıyı nasıl algıladıklarını Piaget ’nin bilişsel gelişimi çerçevesinde incelemiştir. Araştırma sonucunda 7-11 yaş arasındaki çocukların tanrı algılarında benmerkezci ve antropomorfik düşünce özelliklerinin baskın olduğu, 13-15 yaş grubundaki çocukların tanrı algılarının ise soyut işlemler dönemi özellikleri taşıdığı yani antropomorfik tanrı tasavvurunun azaldığı tespit edilmiştir.¹⁶⁶

Mehmedoğlu 2011 yılında hazırlamış olduğu Tanrı Tasavvuru Ölçeği ile geniş bir yaş grubuna hitap eden bir araştırma yapmıştır. Çoğunluğun gençler ve yetişkinlerin olduğu bu çalışmada sonuç olarak katılımcıların tasavvurları büyük ölçüde pozitif tutum ve algı örgüsü çerçevesinde şekillendiği; biyo-psiko-sosyo-kültürel etkenlerle çeşitli düzeylerde ilişki ve etkileşim içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Hipotezlerinin çoğunluğu araştırma bulguları ile desteklenmiştir.¹⁶⁷

Erdoğan “Tanrı algısı, dini yönelim biçimleri ve dindarlığın psikolojik dayanıklılıkla ilişkisi” adlı çalışmasında eğitim ve ilahiyat fakülteleri içerisinde 596 kişi ile oluşan bir araştırma yapmıştır. Bu araştırma psikolojik dayanıklılığın, sevgi yönelimli Allah algısı, öznel dindarlık ve içsel dini yönelim ile arasındaki ilişkinin varlığını test etmeye yönelik olarak planlanmıştır. Araştırmada “Allah’a sevgiyle yaklaşan ve onu sevginin kaynağı olarak gören sevgi yönelimli tanrı algısına sahip

---

¹⁶⁴ Asım Yapıcı, *Allah ve Kutsal Kavramlarının Çağrıştırdıkları Anlamlara Sosyo-Psikolojik Bir Bakış: Çukurova Üniversitesi Örneği*. Değerler Eğitimi Dergisi, 2(7 ve 8), 169-206.

¹⁶⁵ Ali Kuşat, “Ergenlerde Allah Tasavvuru”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi içinde*, (Ed. Ü. Günay, C. Çelik), Adana: Karahan Yayınları, 2006; Dilek, 2019; Saffet Kartopu, *Yaşamı Sürdürme Nedenlerinin Tanrı Algısıyla İlişkisi*. *Electronic Turkish Studies*, 2014,9(2).s.897.

¹⁶⁶ Murat Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, İzmir İlâhiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2007.

¹⁶⁷ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s.259.

olmak bireylerin ruh sağlığını korumakta ve daha dayanıklı olmalarına katkı sağlamaktadır.” sonucu çıkmıştır.¹⁶⁸

İKİNCİ BÖLÜM

1. Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, evren ve örneklem, veri toplama araçları, veri analizi, bulgular ve yorumlar ele alınacaktır.

1.1. Araştırmanın Modeli

Model bir sistemin temsilcisidir; temsil ettiği sisteme oranla daha yalın ve gerçek durumun özetlenmiş halidir, yalnızca önemli görülen değişkenleri içerir.¹⁶⁹ “Araştırma, amacına uygun, ekonomik olarak verilerin toplanması ve çözümlenebilmesi için gerekli koşulların düzenlenmesidir. Bu koşulların düzenlenmesinde iki temel yaklaşım vardır: Tarama ve deneme.”¹⁷⁰ Bu araştırmada, lise öğrencilerinin tanrı tasavvurlarının çeşitli sosyo-demografik değişkenlerle arasındaki ilişkinin araştırılması amaçlandığından, araştırmada betimsel yöntemlerden ilişkisel tarama modeli kullanıldı. “İlişkisel tarama araştırmaları, iki veya ikiden daha çok sayıda olan değişkenlerin arasında birlikte değişimin varlığını belirlemeye yönelik olan araştırma modelleridir.”¹⁷¹

Araştırmaya ait ilişki incelenirken, Allah inancı ile tanrı tasavvuru arasındaki ilişki ve demografik değişkenler ile tanrı tasavvuru arasındaki ilişki şema ile gösterilecek olur ise;

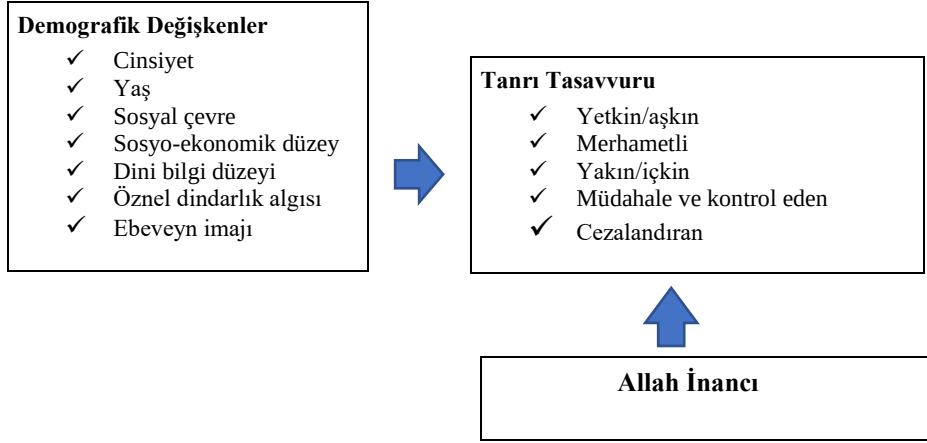
---

¹⁶⁸ Emine Erdoğan, *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2014.

¹⁶⁹ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayınları, Ankara 1982 .

¹⁷⁰ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*.

¹⁷¹ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*.

1. 2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, Ağrı İl Mili Eğitim Müdürlüğüne bağlı Ağrı ilinin merkezinde bulunan “Ağrı Hüseyin Celal Yardımcı Fen lisesi, Nurettin Dolgun Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, 15 Temmuz Şehitleri Anadolu Lisesi” okullarında okumakta olan yaşları 14 ile 18 aralığında değişen lise öğrencileri oluşturmaktadır. Bu çalışmanın örneklemini ise rastgele seçilen öğrencilerden oluşmaktadır. Bu araştırmada örneklemin Ağrı ilinden seçilme sebebi örnekleme ulaşılabilirlik olmuştur.

Öğrenciler sınıf bazında birer şube olarak alınmıştır. Örneğin; 15 Temmuz Şehitleri Anadolu Lisesinde 9.sınıflardan bir sınıf, 10.sınıflardan bir sınıf, 11.sınıflardan bir sınıf, 12.sınıflardan bir sınıf esas alınıp her okul için bu uygulama geçerli olmuştur. Bu şekilde belirlenmesinin sebebi; Çalışmanın 14-18 yaş aralığını kapsıyor olmasıdır. Cinsiyet faktörü de eşit tutulmaya özen gösterilip seçilen sınıflar da bu değişkene uygun olarak seçilmiştir.

1.3. Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada, Ağrı Hüseyin Celal Yardımcı Fen Lisesi, Nurettin Dolgun Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, 15 Temmuz Şehitleri Anadolu Liselerinde okuyan öğrencilerin tanrıya yönelik tasavvurlarının sosyo-demografik değişkenlerle arasındaki ilişkisinin nasıl olduğu amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu tarafından geliştirilmiş olan ve tarafımızca amacımıza uygun

olarak düzenlediğimiz “Tanrı Tasavvuru Ölçeği” ve kişisel bilgi formu veri toplama araçları olarak kullanılmıştır.

Katılımcılar anketi cevaplandırırken her ifadenin karşısında yer alan beşli Likert ölçeğine göre tercihlerini belirtmişlerdir. Mesela: “Hayattaki engelleri Allah’ın yardımını ile aşarım.” 5-kesinlikle katılıyorum, 4-katılıyorum, 3-kararsızım, 2-katılmıyorum, 1-kesinlikle katılmıyorum.

Diğer yandan ankette olumsuz veya çapraz birçok soru yer almaktadır. Bu cümleler işlem yapılmadan önce yukarıdaki sıra ters çevrilerek kodlanmıştır. Mesela; “Dua etsem bile Allah’tan yardım gelmez” 1-kesinlikle katılıyorum, 2-katılıyorum, 3-kararsızım, 4-katılmıyorum, 5-kesinlikle katılmıyorum.

Ölçek iki ana faktörden oluşmuştur. İlki; merhametli, yetkin/aşkın, yakın/içkin, müdahale ve kontrol eden alt boyutlarından oluşan pozitif tanrı tasavvuru; ikincisi ise cezalandıran alt boyutundan oluşan negatif tanrı tasavvurudur. Bu iki ana faktör ve içerdikleri alt boyutlar anketteki cümle numaraları ile birlikte şu şekildedir:

Faktör-1: Pozitif Tanrı Tasavvuru

1-Merhametli: (9,11,12,15,16,17,24,25,28,29,37.)

2-Yetkin/Aşkın: (3,31,32,33,34,35,36,38,43,44,46,48).

3- Yakın/İçkin: (5,7,18,21,22,23,49).

4-Müdahale ve Kontrol eden: (13,20,40,45,50,51)

Faktör-2: Negatif Tanrı Tasavvuru

1-Cezalandıran (1,8,30,39,41,42,47)

Veri toplama araçları olarak kullanılan ölçme araçlarının katılımcılar tarafından algılama düzeyleri belirlenirken aşağıdaki formül kullanılarak kesme puanları belirlenmiştir.¹⁷²

$$SA = \frac{YS-DS}{SS}$$

Burada; SA seçenek aralığını, YS en yüksek seçeneği, DS en düşük seçeneği ve SS ise seçenek sayısını göstermektedir. Mevcut araştırmada her iki ölçme aracı da

---

¹⁷² Uzunboylu, H., & Sarıgöz, O. (2015). *The evaluation of anthropological attitudes towards social professional and lifelong learning in terms of some variables*. The Anthropologist, 21(3), 439-449.

beşli Likert türünde olduğundan seçenek aralığı yukarıdaki formül kullanıldığında 0,80 olarak bulunmuş ve kesme puanları şu şekilde belirlenmiştir;

1,00 ile 1,80 arası çok düşük

1,81 ile 2,60 arası düşük

2,61 ile 3,40 arası orta

3,41 ile 4,20 arası yüksek

4,21 ile 5,00 arası çok yüksek

Şeklinde algı düzeylerinin standardı belirlenmiştir.

Allah Tasavvuru Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

Bu bölüm, Tanrı Tasavvuru ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışmasını kapsamaktadır. Bu bağlamda, ölçme aracından elde edilen ölçümlere ilişkin geçerlik kanıtlarını elde etmek amacıyla, ölçme aracının orijinalinde tanımlanan ölçme modeli baz alınarak doğrulayıcı faktör analizine (DFA) başvurulmuştur. Ölçme aracından elde edilen ölçümlerin yapı geçerliğine ilişkin kanıtlar olarak “ölçme modellerinin veri setine kabul edilebilir düzeyde uyum göstermesi” ve “ölçme modelindeki maddelerin ilgili yapının iyi birer temsilcileri olmaları” ölçütleri dikkate alınmıştır. DFA analizi sonucu kurulan modelin ilgili veri setine uyumlu olup olmadığını değerlendirmek için alanyazında birçok indeks tanımlanmıştır. Tabachnick ve Fidell (2013) tarafından bu indekslerden bazılarının yapı geçerliğine ilişkin kanıt için mutlaka rapor edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁷³

Alanyazın incelendiğinde en fazla rapor edilen indeksler; “Ki-kare değeri/serbestlik derecesi”, “Uyum İyiği İndeksi (Goodness of Fit Index, GFI)”, “Düzeltilmiş Uyum İyiği İndeksi (Adjusted Goodness of Fit Index, AGFI)”, “Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (Comparative Fit Index, CFI)”, “Normlaştırılmamış Uyum İndeksi (Non-Normed Fit Index, NNFI)”, “Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü (Root Mean Square Error of Approximation, RMSEA)” ve “Standartlaştırılmış Hataların Ortalama Karekökü (Standardized Root Mean Square Residual, SRMR)” olduğu görülmektedir. Bu uyum indekslerinden GFI, AGFI, CFI

---

¹⁷³Barbara G. Tabachnick Linda S. Fidell. (2013). *Multivariate statistics*. New Jersey: Pearson Education Inc,2013.

ve $NNFI \geq .90$ ve $RMSEA < .10$ kriterleri sağlandığında kabul edilebilir model-veri uyumunun olduğu söylenmektedir.¹⁷⁴ Ayrıca “Ki-kare değeri/serbestlik derecesi” uyum indeksinin değeri iki ve altında olduğunda iyi, beş veya altında olduğunda ise kabul edilebilir bir model-veri uyumunun olduğuna işaret etmektedir.¹⁷⁵

Veri analizine başlamadan önce kayıp verinin olup olmaması, uç değer analizi, çok değişkenli normal dağılımın sağlanıp sağlanmadığı, çoklu bağlantı sorunu ve değişkenler arası doğrusal ilişki incelenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda kayıp verinin olmadığı belirlenmiş ve herhangi bir değer ataması yapılmamıştır. Uç değerler incelendiğinde, araştırmaya katılan öğrencilerden hiçbirinin uç değere sahip olmadığı tespit edilmiştir. Çok değişkenli normal dağılımına bakıldığında ise çok değişkenli normal dağılımın sağlanmadığı görülmüştür. Çok değişkenli normallik sağlanmadığından DFA’da parametre kestirim yöntemi olarak güçlü en çok olabilirlik (robust maximum likelihood, MLR) yöntemi tercih edilmiştir.¹⁷⁶ Maddeler arası ikili korelasyonlara bakılmış ve .80’den büyük korelasyonun olmadığı, başka bir deyişle çoklu bağlantı sorununun bulunmadığı ve değişkenler arasında doğrusal ilişkilerin olduğu belirlenmiştir. Tüm sayıtlar test edildikten sonra ölçme aracının yapı geçerliğine ilişkin kanıt sağlamak amacıyla DFA analizlerine geçilmiştir.

Allah Tasavvuru ölçeğinin yapı geçerliğine ilişkin kanıt sağlamak amacıyla yapılan doğrulayıcı faktör analizine ilişkin model-veri uyumu değerleri ve DFA analiz sonuçları Tablo 1’de verilmiştir.

---

¹⁷⁴ Li-tze Hu, Peter M. Bentler. *Cutoff criteria for fit indexes in covariance structural analysis: Conventional criteria versus new alternatives*. Structural Equation Modeling, (1999). 6, 1-55.

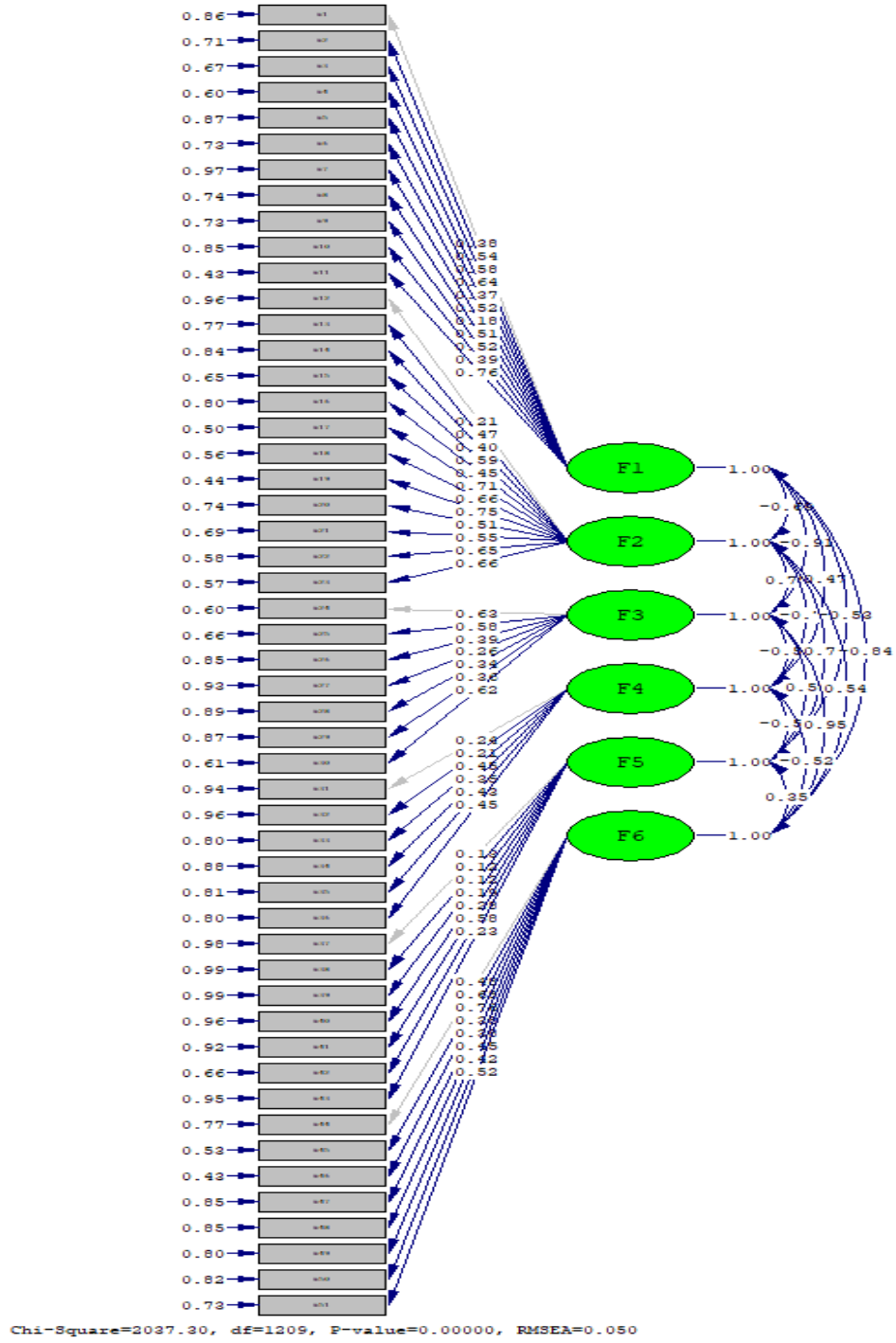
¹⁷⁵ Ömer Faruk Şimşek, *Yapısal eşitlik modellemesine giriş: Temel ilkeler ve LISREL uygulamaları*. Ankara: Ekinoks Yayınları, 2007.

¹⁷⁶ Timothy A. Brown, *Confirmatory factor analysis for applied research*. New York: Guilford Press, 2006, s.76.

Tablo 1. Allah tasavvuru ölçeği için model-veri uyumu

Uyum İndeksleri	İyi Uyum Aralığı	Kabul edilebilir uyum aralığı	Kestirimler	Bu çalışmanın model uyum değerleri
χ^2/sd	$0 \leq \chi^2/sd < 2$	$2 \leq \chi^2/sd \leq 5$	1,685	İyi uyum
RMSEA	$0 \leq RMSEA < 0.05$	$0.05 \leq RMSEA \leq 0.10$	0,050	Kabul edilebilir
NNFI	$0.95 \leq NNFI \leq 1.00$	$0.90 \leq NNFI < 0.95$	0,930	Kabul edilebilir
CFI	$0.95 \leq CFI \leq 1.00$	$0.90 \leq CFI < 0.95$	0,930	Kabul edilebilir
SRMR	$0 \leq SRMR < 0.05$	$0.05 \leq SRMR \leq 0.10$	0,072	Kabul edilebilir

Tablo 1 incelendiğinde, Allah Tasavvuru ölçeği için elde edilen uyum indekslerinin iyi ve kabul edilebilir olduğu görülmektedir. Bu bulgu ölçme aracının ölçmeyi amaçladığı yapıyı geçerli bir şekilde ölçebildiğine işaret etmektedir. Yapılan DFA analizine ilişkin yol diyagramı Şekil 3’de verilmiştir.

Şekil 3. Allah Tasavvuru ölçeği için test edilen ölçme modeline ilişkin şekilsel gösterim (standart değerler) (F1= Merhametli, F2= Yetkin/Aşkın, F3= Yakın/İçkin, F4= Müdahale ve Kontrol eden, F5= Cezalandıran, F6= Allah İnancı).

Şekil 3 incelendiğinde, Allah tasavvuru ölçeği için test edilen ölçme modelinin faktör yüklerinin ($\lambda = 0,18-0,76$ aralığında) ve hata varyans değerlerinin ($\epsilon = 0,43-0,98$ aralığında) kabul edilebilir bir aralıkta olduğu görülmektedir. Faktör yükleri ve

hata varyans değerlerinden sadece beş maddenin (m31, m32, m43, m44 ve m45) kabul edilebilir aralığa sahip olmadığı tespit edilmiş olup genel model-veri uyumu sağlandığından ilgili maddeler ölçme modelinden çıkartılmamıştır. Sonuç olarak Allah tasavvuru ölçeğinden elde edilen ölçümlerin geçerliliğine ilişkin kanıtlar toplanmıştır.

Allah tasavvuru ölçeğinden elde edilen ölçümlerin geçerliliğine ilişkin kanıtlar toplandıktan sonra, ölçümlerin güvenirliği için Cronbach α katsayıları incelenmiş olup Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Allah tasavvuru ölçeğinin alt boyutlarına ilişkin güvenirlik değerleri

Ölçekler ve alt faktörleri	Cronbach α
Allah Tasavvuru Ölçeği	
Merhametli	0,752
Yetkin/Aşkın	0,725
Yakın/İçkin	0,821
Müdahale ve Kontrol eden	0,761
Cezalandıran	0,771
Allah İnancı	0,708
Ölçeğin Bütünü	0,735

Tablo 2 incelendiğinde, ölçme aracının bütünü ve alt faktörleri için kestirilen güvenirlik değerlerinin yüksek olduğu görülmektedir. Elde edilen bulgulara göre araştırmada kullanılan ölçme aracından elde edilen ölçümlerin güvenirliğinin yüksek olduğu söylenebilir. Sonuç olarak Allah tasavvuru ölçeğinden elde edilen ölçümlerin geçerli ve güvenilir olduğuna ilişkin kanıtlar sağlanmıştır.

1.4. Araştırmaya Katılanlar ve Nitelikleri

Araştırmaya katılan öğrencilerin kişisel bilgilerine ilişkin sosyo-demografik bilgilerine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Öğrencilerin sosyo-demografik bilgilerine ilişkin frekans ve yüzdeleri

Değişkenler	Değişken düzeyleri	Frekans (f)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	134	49,3
	Erkek	138	50,7
Yaş	14 yaş	37	13,6
	15 yaş	82	30,1
	16 yaş	64	23,5
	17 yaş	71	26,1
	18 yaş	17	6,3
	Kayıp veri	1	0,4
Doğum yeri	Köy	58	21,3
	Kasaba	11	4,0
	Şehir	187	68,8
	Büyükşehir	16	5,9
Yıllık gelir algısı	Düşük	19	7,0
	Orta	148	54,4
	İyi	89	32,7
	Çok iyi	16	5,9
Annenin tutumu	Otoriter/Baskıcı	30	11,1
	Koruyucu/Müdahaleci	160	58,8
	Eşitlikçi/Demokrat	82	30,1
Babanın tutumu	Otoriter/Baskıcı	53	19,5
	Koruyucu/Müdahaleci	111	40,8
	Eşitlikçi/Demokrat	105	38,6
	Kayıp veri	3	1,1
Annenin dini tutumu	Katı/Sert	41	15,0

	İlimli/Orta yolcu	179	65,8
	Özgürlükçü/Serbest	51	18,8
	Kayıp veri	1	0,4
Babanın dini tutumu	Katı/Sert	41	15,1
	İlimli/Orta yolcu	168	61,8
	Özgürlükçü/Serbest	61	22,4
	Kayıp veri	2	0,7
Bireyin dini bilgisi	Çok iyi	38	14,0
	İyi	113	41,4
	Orta	100	36,8
	Zayıf	20	7,4
	Kayıp veri	1	0,4
Bireyin din algısı	Çok dindarım	19	7,0
	Oldukça dindarım	68	25,0
	Biraz dindarım	135	49,6
	Pek dindar değilim	42	15,4
	Hiç dindar değilim	7	2,6
	Kayıp veri	1	0,4
Toplam		272	100

Tablo 3 incelendiğinde, araştırmaya katılan lise öğrencilerinin cinsiyete göre dağılımının hemen hemen birbirine eşit olduğu görülmektedir. Öğrencilerin yaşa göre dağılımları incelendiğinde ise 15, 16 ve 17 yaş grubunun birbirine çok yakın olduğu, 14 yaş grubunun (%13,6) biraz daha az olduğu ve 18 yaş grubunun (%6,3) en az olduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin doğdukları bölgelere göre dağılımlarına bakıldığında ise büyük çoğunluğunun şehir merkezlerinde (%68,8), daha sonra köyde (%21,3) ve son olarak büyükşehir ve kasabada doğdukları belirlenmiştir. Araştırmaya katılan lise öğrencilerinin yıllık gelir algılarına göre dağılımları

incelendiğinde; katılımcıların hemen hemen yarısının orta düzeyde, %32,7'sinin iyi düzeyde, %5,9'unun çok iyi ve %7'sinin ise düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir. Araştırmaya katılan lise öğrencilerinin annelerinin kendilerine yönelik tutumlarının nasıl olduğuna bakıldığında; annelerin %59'unun koruyucu, %30'unun eşitlikçi ve %11'inin de baskıcı olduğu belirlenmiştir. Babaların tutuma bakıldığında ise %41'inin koruyucu, %39'unun eşitlikçi ve %20'sinin de baskıcı olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya katılan lise öğrencilerinin annelerinin kendilerine yönelik dini konudaki tutumlarının nasıl olduğuna bakıldığında ise annelerin %66'sının ılımlı, %19'unun özgürlükçü ve %15'inin de katı olduğu belirlenmiştir. Babaların dini tutuma bakıldığında ise %62'inin ılımlı, %22'inin özgürlükçü ve %15'inin de katı olduğu tespit edilmiştir. Lise öğrencilerinin dini bilgilerine göre dağılımları incelendiğinde; öğrencilerin %41'inin iyi düzeyde, %37'sinin orta düzeyde ve %15'inin de çok iyi düzeyde olduğu belirlenmiştir. Lise öğrencilerinin dine yönelik algılarına bakıldığında ise %50'sinin biraz dindar, %25'inin oldukça dindar ve %15'inin ise pek dindar olmadığı tespit edilmiştir.

2. Bulgular ve Değerlendirme

2.1. Araştırmaya Katılanların Negatif Allah Tasavvuru, Pozitif Allah Tasavvurundan Daha Düşük müdür?

İlk olarak “Araştırmaya katılanların Negatif Allah tasavvuru Pozitif Allah Tasavvurundan daha düşüktür.” şeklinde ifade edilen hipotezi test etmek amacıyla Tanrı tasavvuru ölçeğinin alt boyutlarından elde edilen ölçümlere ve Allah inancının ölçümlerine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4. Tanrı tasavvuru ölçeğinin alt boyutlarına ve Allah inancına ait betimsel istatistikler

Alt Boyutlar	N	Min.	Max.	$\bar{X}$	S	Çarpıklık	Basıklık
Merhametli (P)	272	28,00	47,00	37,29 (3,39)	2,98	-0,11	1,22
Yetkin (P)	272	31,00	60,00	55,08 (4,59)	5,79	-1,28	1,18
Yakın (P)	272	15,00	35,00	23,45 (3,35)	2,97	0,45	1,52
Kontrol eden (P)	272	10,00	30,00	19,62 (3,27)	3,33	0,31	0,36
Cezalandıran (N)	272	6,00	26,00	15,66 (2,24)	3,57	0,12	-0,02
Allah inancı	272	14,71	34,00	25,10 (3,14)	2,82	0,06	1,02
Tanrı Tasavvuru	272	149,0	219,00	180,64 (3,54)	12,16	-0,15	0,72

Not. P = Pozitif Tanrı tasavvuru, N = Negatif Tanrı Tasavvurunu temsil etmektedir.

Tablo 4 incelendiğinde 51 madde ile altı alt boyuttan (merhametli, yetkin, yakın, kontrol eden, cezalandıran ve Allah inancı) oluşan ve beşli Likert olarak puanlanan ölçeğin geneli için minimum puan 149 iken maksimum puan 219 ve ortalaması ise 180,64 (3,54) olarak bulunmuştur. Elde edilen bu bulgular lise öğrencilerinin tanrı tasavvuruna ilişkin algılarının yüksek düzeyde olduğuna işaret etmektedir. Ölçeğin alt boyutları dikkate alındığında lise öğrencilerinin tanrının yetkin ($\bar{X} = 55,08 (4,59)$) boyutuna ilişkin algılarının çok yüksek olduğu, merhametli ($\bar{X} = 37,29 (3,39)$), yakın ($\bar{X} = 23,45 (3,35)$) ve kontrol eden ($\bar{X} = 19,62 (3,27)$) boyutlarına ilişkin algılarının ise yüksek düzeyde olduğu bulunmuştur. Tanrının cezalandıran ($\bar{X} = 15,66 (2,24)$) alt boyutuna ilişkin lise öğrencilerinin algıları incelendiğinde ise düşük düzeyde olduğu bulunmuştur. Lise öğrencilerinin Allah inancına ($\bar{X} = 25,10 (3,14)$) ilişkin algılarına bakıldığında ise orta düzeyde olduğu bulunmuştur. Elde edilen bulgulara göre öğrencilerin pozitif tanrı tasavvuruna ilişkin algılarının negatif tanrı tasavvuruna ilişkin algılarından daha yüksek olduğu tespit

edilmiştir. Bu bağlamda araştırma kapsamında “araştırmaya katılanların Negatif Allah tasavvuru Pozitif Allah Tasavvurundan daha düşük olacaktır.” şeklinde ifade edilen hipotez kabul edilmiştir.

Görüldüğü gibi Ağrı İlinin üzerinde çalışılan okullarında eğitim gören öğrencilerin Allah tasavvurunda; Allah’ın yetkin, merhametli, yakın, kontrol eden gibi pozitif yönlerini, cezalandıran, intikam alan gibi olumsuz niteliklere tercih ettikleri gözlemlenmiştir. Tabloda belirtilen sonuçlarda katılımcılar Allah’ın yetkin/aşkın olması ile ilgili sorulan “Evrendeki her şeyi yaratanın Allah olduğu, Allah’ın kendilerini her an görüp kendileri ile ilgili her şeyi ve hatta kalplerinden geçeni dahi bilebildiği, nefsi arzuların kendilerine fısıldadığı her şeyi işitebildiği, yapılan şeyler hakkında kendisine hesap verileceği, zenginlik veya fakirliğin, ölümün veya yaşamın hâkimi olduğu” sorulara olumlu cevap vermişlerdir.

Felsefe, insanın düşünce serüveninde ortaya çıkan nihai hakikat tasavvurlarının kanıtlarıyla yüklüdür.¹⁷⁷ Felsefede oluşan tanrı tasavvurlarının temeli ise tanrının yetkinliğinden oluşmaktadır. Nitekim Panteist, tanrının yetkinliğini kısıtlayıp onu evrende içkin kabul etmekte, tanrıyı soyut, mutlak ve değişmez gibi yönleriyle evrenin üstünde tutmakta; somut, görelî ve değişen yönleri ile de evrenin içinde görmektedir. Yani Panenteizmde tanrının hem aşkın hem içkinliği vurgulanmaktadır. Bir Teiste göre ise tanrının yetkin /aşkın olma meselesi sahip olduğu inancın ve buna bağlı kendi zihninde yaşattığı tanrı tasavvurunun formunu oluşturmaktadır. Ona göre tanrı aşkın, Kadir-i mutlak, Vacibül Vücut, İlk Muharrik ve Bâki olan yegâne yaratıcıdır. Kendisine tapılmasının nihai sebebi budur.

Araştırmaya göre öğrencilerin zihninde yer alan Allah tasavvuru tam da bir teist’ in sahip olduğu tasavvur şeklidir. Onlara göre Allah, mutlak güç sahibi, her şeye sonsuz gücü ile istediğinde müdahale edebilen, her şeyi gören, duyan, Kadir-i Mutlak, yoktan var edip yaşatan, dilediğini öldüren, hesaba çeken, dilediğini dilediği gibi rızıklandıran, aşkın, her yerde hazır ve nazır, sonsuz ilim sahibi yüce bir varlıktır.

---

¹⁷⁷ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s.246.

Bu çalışmada Allah'ın yetkin/aşkın olduğu tasavvurunu, merhametli tanrı tasavvurunun takip ettiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda katılımcılara yöneltilen şu sorular tercih sırasında öğrencilere göre ikinci öneme sahiptir.

- Allah bana yardım ettiği için güçlü bir insanım.
- Yardım istediğimde Allah bana yardım eder.
- Hayat ne kadar zor olursa olsun, Allah yardımını benden esirgemez.
- Allah'ın rahmeti herkes içindir.
- Sıkıntılarımı gidermesi için Allah'tan yardım isterim.
- Allah'tan daha merhametli hiç kimse düşünemiyorum.
- Hayattaki engelleri Allah'ın yardımıyla aşarım.

Bu durum şu anlama gelmektedir: Öğrenciler herhangi bir konuda yardım istediklerinde kendilerine cevap veren bir ilahın var olduğunu, karşılaştıkları problemleri yine Allah'ın yardımı ile aşabileceklerini ve Allah'tan daha merhametli bir varlığın olmadığını düşünmektedirler.

Teizmde tanrı merhametlidir, mutlak iyidir. İyi olma sıfatı adalet sıfatı ile eş görülmüş, filozoflar iyilik kelimesini, kelamcılar ise adalet kelimesini kullanmış ve yorumlamışlardır. “Farabi ve onun gibi düşünen filozoflara göre, alemin mükemmel bir düzen üzere var olması, ilahi hayır ve adaletin bir tecellisidir. Beşerî düzeyde ise insanın iyilik ve adalet sayesinde başardığı -yahut başaramadığı-hiçbir şey ortada kalmayacak, zamanı geldiğinde hepsi değerlendirilecektir.”¹⁷⁸

Araştırmanın üçüncü olarak tercih edilen tasavvur şekli yine pozitif Tanrı Tasavvuru alt başlığında bulunan Allah'ın yakın/içkin olma sıfatıdır. Katılımcılar sorulan şu sorulara olumlu yanıtlar vermişlerdir:

- Allah bana daima vakit ayırır.
- Allah'ı ruhumun derinliklerinde hissedebilirim.
- Allah'ın beni ismimle bildiğini hissedirim.
- Allah'ın bana şahdamarımdan daha yakın olduğunu hissedirim.

Araştırmanın Allah inancı ile ilgili bulguları anlatılırken Allah'ın yakın olma sıfatı ayrıntılı olarak işlenecektir.

---

¹⁷⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, ss.140-141.

Yakın/içkin olma tasavvurunu çalışmanın devamında müdahale/kontrol eden Allah tasavvuru takip etmektedir. Yani Katılımcılar; Allah'ın evren ve insanlara müdahale ettiğini, Allah'ın onlara birtakım sınırlılıklar ve sorumluluklar verdikten sonra başıboş bırakılmadıklarını ve buna bağlı yapılan iş ve sonuçların karşılığını alacaklarını düşünmektedirler.

Hatırlanacağı üzere Deizmin tanrı tasavvuru; hiçbir şeye karışmayan, evreni yarattıktan sonra emekliye ayrılmış ve artık hiçbir müdahalesi olmayan, kullarına herhangi bir sorumluluk yüklemeyen bir tanrıdır. Deizmin tanrısı, Teizmin aksine ilim, irade, kudret, adalet ve merhamet gibi sıfatlara sahip bir varlık da değildir.¹⁷⁹ Deizme yöneltilen eleştiriler arasında tanrının müdahil olmaması veya olamaması, tanrıyı sınırlandırmış, hesap verilmeyecek olması ile de kendisine tapılmasını, itaat edilmesini anlamsız kılmıştır.

Oysa tabloda da görüldüğü gibi katılımcılar evrene ve insana müdahalesi sürekli olan, evrenin düzenine sahip, insanı denetim altında tutan ve yaptıklarından dolayı yargılayacak nitelikte, güçlü ve irade sahibi, yetkin olan şekilde tasavvur etmişlerdir.

Son olarak katılımcıların tasavvur şekli hipotezlerimizi doğrular nitelikte, Cezalandıran Tanrı tasavvuru olmuştur. Aşağıda belirtilen sorulara öğrencilerin verdikleri cevaplar tanrı tasavvurlarını belirtirken onayladıkları tercihler arasında son sırada yer almaktadır.

- Yanlış yaptığım zaman Allah benden yüz çevirir.
- Allah beni ancak görevimi mükemmel bir şekilde yaptığımda sever.
- Ne kadar günah işlersem işleyeyim Allah beni affeder.
- Günah işlediğimde Allah beni alçaltır.
- Allah yaptığım kötülükler için beni hemen cezalandırır.
- Allah'ın affı sınırsızdır.
- Allah dilediğine azap eder, dilediğini bağışlar.

Üzerinde çalışılan okullar 14-18 yaş arası gençleri yani ergenlikte bulunan öğrencileri kapsamaktadır. “Genellikle ergenlik dönemi, öğrencilerin olumsuz

---

¹⁷⁹ Arıcan, *Din Felsefesi El Kitabı*, s. 66.

davranışlarda bulunma eğiliminin arttığı bir dönem olarak kabul edilmektedir.”¹⁸⁰ Bu dönem de ergen, tanrıyı inkâr etme ya da Deizm, Ateizm, Panteizm gibi tanrı tasavvurlarını benimseyebilir. Araştırma, Ağrı’nın üzerinde çalışılan okullarında -en azından anket uygulanan öğrencilerinde- böyle bir etkinin olmadığını, hatta sevgi ve merhamet endeksli, cezalandırmayı sevmeyen bir Tanrı tasavvuruna sahip olduklarını bizlere gözlem yapabilme fırsatını sunmuştur.

2.2. Allah Tasavvurunun Pozitif ve Negatif Boyutları, Allah İnancını Pozitif Yönden Etkiler mi?

Araştırmanın ilk hipotezi test edilip kabul edildikten sonra “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutları, Allah inancını pozitif yönden etkilemektedir.” şeklinde ifade edilen hipotezin test edilmesi amacıyla çoklu doğrusal regresyon analizi yapılmıştır.

Çoklu regresyon analizi yapılmadan önce ilgili analizin varsayımlarının karşılanma durumları incelenmiştir. İlk olarak kestirilen değerler ile gözlenen değerler arasındaki farkların normal dağılımını belirlemek amacıyla ZPRED-ZRESID grafiği incelenmiş ve bu grafiğin elips şeklinde olduğu yani artık değerlerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir. İkinci varsayım olan yordayıcı (öngörü/tahmin) değişkenler ile yordanan değişken arasındaki ilişkinin doğrusal olup olmadığını belirlemek amacıyla çizilen grafikler incelendiğinde bu varsayımında karşılanmış olduğu tespit edilmiştir. Üçüncü varsayım olan çoklu bağlantılık problemi için VIF ve tolerans değerleri incelenmiş ve VIF değerlerinin 1,04 ile 1,19 aralığında, tolerans değerlerinin ise 0,85 ile 0,97 aralığında değiştiği görülmüş olup yordayıcı değişkenler arasında çoklu bağlantı problemin olmadığı belirlenmiştir. Son varsayım olan yordanan değişkenin normal dağılıma sahip olup olmadığını belirlemek amacıyla çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Çarpıklık ve basıklık değerleri incelendiğinde, yordanan değişkenin normal dağılıma sahip olduğu görülmüştür. Tüm varsayımlar test edildikten sonra çoklu regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analize ilişkin sonuçlar Tablo 5’de verilmiştir.

---

¹⁸⁰ Siyez, 15-17 Yaş Arası Ergenlerde Görülen Problem Davranışların Koruyucu ve Risk Faktörleri Açısından İncelenmesi, s.69.

Tablo 5. Allah inancı üzerinde Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarının etkisine ilişkin çoklu regresyon analizinin sonuçları

	Standartlaştırılmamış değerler		Standartlaştırılmış değerler			
Değişkenler	b	b'nin std hatası	β	t testi	p	b' nin %95 GA
Sabit	14,29	2,42	--	5,91	,000*	9,53 ile 19,07
Merhametli	0,11	0,06	0,12	1,88	,061	-0,01 ile 0,22
Yetkin	-0,02	0,03	-0,04	0,63	,527	-0,08 ile 0,04
Yakın	0,25	0,06	0,26	4,32	,000*	0,14 ile 0,36
Kontrol eden	0,03	0,05	0,03	0,56	,575	-0,07 ile 0,13
Cezalandıran	0,08	0,05	0,10	1,77	,077	-0,01 ile 0,17
R = 0,35	$R^2 = 0,12$					
$F_{5-266} = 7,38$	$p = 0,000^*$					

Not: * $p < 0,05$

Tablo 5 incelendiğinde, Allah'ın yakın olma tasavvurunun Allah inancı ile düşük düzeyde ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu görülmektedir ($R = 0,35$; $R^2 = 0,12$; $p < 0,05$). Allah'ın merhametli, yetkin, kontrol eden ve cezalandıran tasavvurlarının ise Allah inancı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı bulunmuştur ($p > 0,05$). Allah'ın yakın tasavvuru Allah inancındaki değişimin %12'sini açıklamaktadır. Standartlaştırılmış regresyon katsayılarına göre yordayıcı değişkenlerin Allah inancı üzerindeki göreceli önem sırasına göre yakın ($\beta = 0,26$), merhametli ($\beta = 0,12$) ve cezalandıran ($\beta = 0,10$) şeklindedir. Tablo 5'deki F değeri incelendiğinde, istatistiksel olarak anlamlı olduğu başka bir değişle kurulan regresyon modelinin anlamlı olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarından sadece Allah'ın yakın olma tasavvurunun Allah inancını pozitif yönden etkilediği diğer boyutların ise istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur.

Dini iman, daimî ve değişmez, “zihni bir kesin kanaat”, “bir itaat ve teslimiyet” ve “bir güven ve sevgi bağıdır.”¹⁸¹ Dolayısıyla insan yaratılıştan gelen inanma arzusunu, güvenip sevebileceği, kendini ona teslim edebileceği ve bunu akli olarak sahip olduğu tüm değerlerine yaslayabileceği bir varlığa bağlayarak elde edebilir. Kişide bulunan inanma duygusu insandan insana farklılıklar gösterebilir. Nitekim birey yaşamı boyunca zihni anlamda değişik süreçlerden geçecek, bulunduğu toplumun değer süzgecinden etkilenecek ve nihayet kendi değer yargılarını elde edecektir.

Ergenlik döneminde birey, Piaget’in zihinsel gelişim kuramında da ifade edildiği şekilde karşılaştığı problemlere mantıklı ve tündengelim metodu ile yaklaşmaktadır. Problemleri kendince daha iyi analiz eder ve probleme ona göre yaklaşır. Yine bu dönemde birey, anlık doyuma ve amaçlara ulaşmaya yönelik değerlerden çok uzun süreli katkıları olan değerlere ulaşmaya çalışır.¹⁸² Ergen için anne babanın imanını taklitten uzaklaşıp sağlam temelleri olan bir Allah inancına sahip olmak oldukça ciddi bir problem ve sorumluluktur. Bu imanı elde edebilmesi için birtakım analiz ve çıkarımlarda bulunması gerekir. Elde ettiği sonuçlar da sahip olduğu Allah tasavvurunu şekillendirecektir.

Araştırmanın sonuçlarına bakıldığında Hipotezde bulunan “Allah inancı, Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutları üzerinde pozitif yönden etki edecektir” sorusuna tabloda görüldüğü gibi sadece Allah’ın yakın olma tasavvuru etki etmiştir. Önem sırasına göre yakın, merhametli ve cezalandıran şekilde tasvir edilmekte ve bu sırayı yetkin ve kontrol eden Allah tasavvuru takip etmektedir. Öğrenciler Allah’ı kendilerine yakın bulduklarını ifade etmişler, “Allah’ın kendilerine şah damarlarından daha yakın olduğunu, O’nu ruhlarının derinliklerinde hissettiklerini, Allah’ın da kendilerine değer verip her an yanında bulunduğunu, her yarattığı ile birebir ilgilendiğini soran sorulara olumlu yanıt vermişlerdir ve inançlarının pozitif Allah tasavvuru üzerinde olumlu yönden etkilemesini bu özelliğe bağlamışlardır.

Deizmin eleştirileri hatırlanacak olursa; Tanrının emekliye ayrılıp kulları arasında hiçbir yetkinliği bulunmayan bir tanrı olması dini hayata imkân tanınamakta ve Teist’ in sahip olduğu, dua, tövbe, bağışlanma, dayanma gibi dini

---

¹⁸¹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.ss.156-157.

¹⁸² İnanç vd, *Gelişim Psikolojisi*, s.130.

hayatın merkezindeki olgulara yer vermemektedir. Deizmde tanrı ilim, kudret, adalet sahibi bir varlık değildir. Dolayısıyla deistin tanrısı kendisine ibadet edilen bir tanrı değildir.¹⁸³ Oysa bu çalışma neticesinde üzerinde çalışılan Müslümanların (teist) öğrencilerde, yaratıcılarına karşı olumlu tutum sergilemelerinde ki en büyük etkenin Allah'ın kendilerine yakın bir varlık olduğunu göstermektedir. Aksi takdirde kendisine yakın olmayan bir tanrı dualarını işitemeyecek, cevap veremeyecek, kişinin yaptığı yanlışlardan dönmesi için herhangi bir ortam yaratamayacaktır. Araştırma, öğrencilerin bu konuda da fikir sahibi olduklarını göstermektedir.

2.3. Lise Öğrencilerinde Allah Tasavvurunun Negatif ve Pozitif Boyutlarında Cinsiyete Göre Farklılık Var mıdır?

Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarının Allah'a olan inanç üzerindeki etkisi incelendikten sonra, "Lise öğrencilerinin Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarında cinsiyete göre farklılıklar yoktur." şeklinde ifade edilen hipotezin test edilmesi amacıyla bağımsız örneklem t-testi yapılmıştır. Yapılan analize ilişkin bulgular Tablo 6'de verilmiştir.

Tablo 6. Öğrencilerin Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarının cinsiyete göre karşılaştırılmasına ilişkin t-testi sonuçları

Alt Boyutlar	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	Sd	t	p
Merhametli	Kadın	134	37,32	272	0,15	0,885
	Erkek	138	37,27			
Yetkin	Kadın	134	55,16	270	0,21	0,833
	Erkek	138	55,01			
Yakın	Kadın	134	23,43	270	0,13	0,896
	Erkek	138	23,47			
Kontrol eden	Kadın	134	19,37	270	1,22	0,224

¹⁸³ Arıcan, *Din Felsefesi El Kitabı*, s. 66.

	Erkek	138	19,86			
Cezalandıran	Kadın	134	15,29	270	1,71	0,088
	Erkek	138	16,03			

Not: * $p < 0,05$

Tablo 6 incelendiğinde, lise öğrencilerinde hem negatif hem de pozitif Allah tasavvurlarının cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur ($p > 0,05$). Bunun anlamı erkek ve kız öğrencilerin Allah tasavvurlarının birbirine benzer olduğu şeklinde açıklanabilir. Bu bulgulara göre “Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarında cinsiyete göre farklılıklar yoktur.” şeklinde ifade edilen hipotez kabul edilmiştir.

Ergenlik dönemi de dahil cinsiyetlerine göre insanlar çoğu şeyde birbirlerinden farklıdır. Çocukken oynadıkları oyuncaklar, kullandığı ve tercih ettikleri renkler, herhangi bir olaya bakış açıları kadın-erkek oluşlarına göre farklılık oluşturabilir. Bu farklılık herkes için geçerli değildir fakat geneli bu duruma uyum sağlamaktadır. Farklılıklar söz konusu iken bile, cinsiyetler arasında kayda değer bir kesişme vardır.¹⁸⁴

Kadın ve erkek anatomik yapı ve fizyolojik işleyiş açısından farklılıklar gösterirler. Kadın ve erkeklerin arasındaki bu bariz farklılıklar insanlara başka farklılıkların da olabileceğini düşündürür fakat bilişsel alanda yapılan araştırmalar anlamlı farklar olmadığını göstermektedir. Örneğin; sözel becerilerindeki cinsiyet farklılıkları bayanlar lehine olmasına rağmen bu farkların anlamlı olmadığını, matematik başarılarında kısmen erkeklerin daha ileride olduğunu gösteren araştırmalar yapılmıştır.¹⁸⁵

İnanç ve gerçeklik arasındaki ayrımcılık için bir başka açıklama şu ki, farklılıklar aslında seyredenlerin gözündedir, farklılığa sahip olanlarda değil. Sosyal yapısalcılık, bireylerin kendi sosyalleşmelerini, şartlarını ve sosyal beklentileri baz alarak kendi gerçekliklerini oluşturduklarını iddia etmektedir. Sosyal yapısalcılara göre insanların cinsiyet hakkındaki özel inançları cinsiyet kalıplarına ve sosyalleşme

¹⁸⁴ Satronck, *Yaşam Boyu Gelişim*, s.325.

¹⁸⁵ Wayne Weiten, Elizabeth Yost Hammer, Dana S. Dunn, *Yaşam Psikolojisi ve Çağdaş İnsan Uyumu*, Çeviri Editörü: Ebru İkiz. Nobel Yayıncılık, 2016, s. 339-342.

deneyimlerine yayılan şartlara dayanmaktadır.¹⁸⁶ O halde toplumumuzda var olan bir kadının duygusal olarak adlandırılması, naif, zarif, iyiliksever, anlayışlı olması ile bir erkeğin dayanıklı, duygusal olmayan, net kararlar verebilen varlıklar olarak nitelendirilmesi aslında toplumun cinsiyet üzerinde yaptığı yakıştırmalardır.

Araştırmanın “Öğrencilerin Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarında cinsiyete göre farklılıklar var mıdır?” sorusuna yapılan analizin sonucu da bu araştırmaları destekler niteliktedir. Allah tasavvurunda var olan merhametli, aşkın, cezalandıran, yakın, müdahale ve kontrol eden tasavvurlarda cinsiyetin, üzerinde çalışma yapılan öğrencilerde herhangi bir farklılığa sebep olmadığını kanıtlamıştır.

2.4. Yaş Faktörü, Allah Tasavvurunun Hem Pozitif Hem Negatif Boyutlarını Pozitif Yönden Etkiler mi?

Öğrencilerin Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarının cinsiyete göre farklılaşma durumları incelendikten sonra, “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında yaşa göre farklılıklar vardır” şeklinde ifade edilen hipotezin test edilmesi amacıyla tek yönlü varyans (ANOVA) analizi yapılmıştır. Yapılan analize ilişkin bulgular Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. Lise öğrencilerinin Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarının yaşa göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları

Alt Boyutlar	Yaş	N	$\bar{X}$	Sd	F	p	Fark (Tukey)
Merhametli	14 Yaş	37	38,34	4-266	2,25	0,064	Fark yok
	15 Yaş	82	37,42				
	16 Yaş	64	37,38				
	17 Yaş	71	36,59				
	18 Yaş	17	37,00				
	14 Yaş	37	57,45	4-266	2,25	0,064	Fark yok

¹⁸⁶ Weiten vd. *Yaşam Psikoloji ve Çağdaş İnsan Uyumı*, s.345.

Yetkin	15 Yaş	82	55,10				
	16 Yaş	64	54,94				
	17 Yaş	71	53,97				
	18 Yaş	17	54,95				
Yakın	14 Yaş	37	23,67	4-266	0,95	0,436	Fark yok
	15 Yaş	82	23,05				
	16 Yaş	64	23,92				
	17 Yaş	71	23,27				
	18 Yaş	17	23,77				
Kontrol eden	14 Yaş	37	19,59	4-266	1,26	0,284	Fark yok
	15 Yaş	82	19,40				
	16 Yaş	64	19,12				
	17 Yaş	71	20,33				
	18 Yaş	17	19,45				
Cezalandıran	14 Yaş	37	15,69	4-266	0,32	0,868	Fark yok
	15 Yaş	82	15,40				
	16 Yaş	64	15,58				
	17 Yaş	71	16,04				
	18 Yaş	17	15,58				

Not: *p<0,05

Tablo 7 incelendiğinde, lise öğrencilerinin hem negatif hem de pozitif Allah tasavvurlarının yaşa göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur ($p > 0,05$). Başka bir deyişle araştırmaya katılan lise öğrencilerin yaşları artıkça Allah tasavvurlarının değişmediği anlamına gelmektedir.

Araştırmada bulunan yaş grubu bilindiği üzere 14-18 yaş arası ergenleri kapsamaktadır. Piaget'in zihinsel işlemler dönemine atfen bireyin ergenlik

döneminde soyut işlemler dönemine geçmesi beklenmektedir. Piaget kuramında yaşı ilerlemesi ile soyut düşünme yeteneğinin arttığını ve buna bağlı olarak bireyin olgunlaştığını ifade eder. Yine birey bu dönemde kendilerinde ve diğer insanlarda görmek istedikleri nitelikler hakkında geniş kapsamlı kuramlar üretirler.¹⁸⁷

Piaget'in zihinsel işlemler kuramına yöneltilen eleştirilere yer verecek olursak; araştırmacılar Piaget'in soyut işlemler dönemi ile ilgili bazı düşüncelerine karşı çıkmışlardır. "Piaget'e göre dönemler boyunca meydana gelen farkların niteliksel olma eğilimi gösterirken, belirli bir dönemdeki değişikliklerin genellikle niceliksel ve doğrusal olduğunu ve dört dönemin, zorunlu olan bir gelişim sırasının olduğunu ileri sürmüştür. Yani bir çocuk diğer döneme geçmek için içinde bulunduğu dönemi tamamlamak zorundadır."¹⁸⁸ Bulgulara göre bireyler arasında Piaget' nin öngördüğünden daha çok farklılıklar vardır. Sadece üç ergenden biri soyut işlemler dönemine geçebilir. Hatta çoğu yetişkin bile bu döneme hiçbir zaman girememiştir. Kültür ve eğitim zihinsel gelişime Piaget'in düşündüğünden çok daha fazla etki etmiştir.¹⁸⁹ Yöneltilen eleştirilerin biri de Piaget'in zihinsel gelişimin dönem-dönem olduğunu söylemesine karşılıktır. Şöyle ki birey eğitilerek zihinsel yetenekleri artırılabilir. Soyut düşünme daha erken yaşlarda da başlayabilir.

Bu çalışmanın hipotezinde Piaget'in kuramını esas alarak hareket edilmiştir. Hipotez 14-18 yaş öğrencilerin zihinsel yeteneklerinin birbirinden farklı olduğu, özellikle soyut düşünmeyi esas alan tanrı tasavvuru konusunda farklılıklar göstereceği yönündeydi. En azından 14 ile 18 yaşları arasında fark olacağı düşünülse de tabloda görüldüğü üzere Piaget'in kuramına ve araştırmanın öngörüsüne karşı Piaget'e yöneltilen eleştiriler haklı çıkmıştır.

Bu bulgulara göre "Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında yaşa göre farklılıklar vardır" şeklinde ifade edilen hipotez reddedilmiştir.

---

¹⁸⁷ Satronck, *Yaşam Boyu Gelişim*, s.370.

¹⁸⁸ Muhammet Mustafa Bayraktar, *Jean Piaget'nin Bilişsel Gelişim Kuramına Yöneltilen Eleştiriler Bağlamında Türkiye'de Yapılan Din Eğitimi Çalışmalarının Değerlendirilmesi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Konya 2017.s.101.

¹⁸⁹ Satronck, *Yaşam Boyu Gelişim*, s.370.

2.5. Sosyal Çevre, Allah Tasavvurunun Pozitif ve Negatif Boyutlarında Farklılıklara Sebep Olur mu?

Öğrencilerin Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarının yaşa göre farklılaşma durumları incelendikten sonra, “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında sosyal çevreye göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotezin test edilmesi amacıyla tek yönlü varyans (ANOVA) analizi yapılmıştır. Yapılan analize ilişkin bulgular Tablo 8’da verilmiştir.

Tablo 8. Lise öğrencilerinin Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarının sosyal çevrelerine göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları

Alt Boyutlar	Sosyal Çevre	N	$\bar{X}$	Sd	F	p	Fark (Tukey)
Merhametli	Köy	58	36,69	3-268	1,17	0,322	Fark yok
	Kasaba	11	37,81				
	Şehir	187	37,39				
	Büyükşehir	16	37,87				
Yetkin	Köy	58	54,17	3-268	0,70	0,550	Fark yok
	Kasaba	11	55,81				
	Şehir	187	55,35				
	Büyükşehir	16	54,62				
Yakın	Köy	58	23,22	3-268	0,18	0,908	Fark yok
	Kasaba	11	23,19				
	Şehir	187	23,53				
	Büyükşehir	16	23,50				
Kontrol eden	Köy	58	19,86	3-268	0,92	0,430	Fark yok
	Kasaba	11	19,00				

	Şehir	187	19,68				
	Büyükşehir	16	18,43				
Cezalandıran	Köy	58	15,87	3-268	0,37	0,774	Fark yok
	Kasaba	11	14,72				
	Şehir	187	15,62				
	Büyükşehir	16	15,98				

Not: *p<0,05

Tablo 8 incelendiğinde, lise öğrencilerinin hem negatif hem de pozitif Allah tasavvurlarının doğdukları sosyal çevreye göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur ($p > 0,05$). Başka bir deyişle araştırmaya katılan lise öğrencilerin doğum yerleri fark etmeksizin Allah tasavvurlarının birbirine benzer olduğu anlamına gelmektedir. Bu bulguya göre “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında sosyal çevreye göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotez reddedilmiştir.

Kimlik arayışında olan genç akranlarından, sosyal çevrelerinden kolayca etkilenebilmektedir. Dini anlayış ve yaşayış tarzının, doğal olarak inanç tasavvurunun da bu durumdan nasibini alması beklenir. Bu durumu etkileyeceğini düşündüğümüz diğer bir ortam ise doğduğu ve yetiştiği alandır. Kırsal kesimin şartları göz önüne alındığında kültür ve çevre baskısının fazla oluşu, kırsal kesimin yüz ölçüm olarak küçük yerlerden oluşması ve buna bağlı herkesin birbirini tanınması ile kent merkezinde insanların daha özgür olması, zaman alıcı etkinliklerin insanın nefsinin zorlamasının tanrı tasavvuru konusunda farklılıklar oluşturacağını hipotezimizde savunmuştuk fakat tabloda da görüldüğü üzere Müslümanların Allah tasavvurunda böyle bir ayrımın olmadığı üzerinde çalışılan öğrencilerde tespit edilmiştir. Bu durumu İslam’ın fert ve toplum üzerinde değiştirici, sürükleyici fonksiyonel bir gücünün olmasına, İslam’ın bütün bir insanlığa ve insan topluluklarının tamamına hitap etmesi özelliğine sahip kapsayıcı bir din olmasına bağlayabiliriz.¹⁹⁰

¹⁹⁰Mustafa Safa, *İslami Bir Sosyolojinin Kaynak ve Kabiliyeti*, Universal Journal of Theology, 3 (3),2018, s. 193-202.

Yapılan şu açıklamalar da analiz sonucunu destekler nitelikte olup hipotezimizi çürütmüştür; “Sanayileşme ve kentleşme ile birlikte dinin sosyal hayattan tamamen çekilerek fonksiyon ve aktivitesini kaybedeceği yönündeki görüş ve varsayımların aksine günümüz modern metropol şehirlerinde yaşayan bireyler tekrar dine yönelmişlerdir. Aşırıya kaçan bireysellik ve sekülerizasyon anlayışı, insanları kalabalıklar arasında yalnızlığa itmiştir.”¹⁹¹

“Öyle ki modern kent hayatında eskinin geleneksel ve şekilci din anlayışının yerine daha akılcı, bilinçli ve daha içten yaşanan bir dindarlığın yerleşmekte olduğu görülmüştür.”¹⁹²

2.6. Sosyo-Ekonomik Düzey, Allah Tasavvurunun Pozitif ve Negatif Boyutlarında Farklılıklara Sebep Olur mu?

Öğrencilerin Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarının doğdukları sosyal çevreye göre farklılaşma durumları incelendikten sonra, “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında lise öğrencisinin sosyo-ekonomik düzeyine göre farklılıklar vardır” şeklinde ifade edilen hipotezin test edilmesi amacıyla tek yönlü varyans (ANOVA) analizi yapılmıştır. Yapılan analize ilişkin bulgular Tablo 9’de verilmiştir.

Tablo 9. Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında, lise öğrencisinin sosyo ekonomik düzeyine göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları

Alt Boyutlar	Sosyo ekonomik düzey	N	$\bar{X}$	Sd	F	p	Fark (Tukey)
Merhametli	Düşük	19	37,01	3-268	0,54	0,652	Fark yok
	Orta	148	37,32				

¹⁹¹A. Yaşar Sarıbay, “Refah Partisi’nin Ardındaki Sosyo-politik Dinamikler”, Türkiye Günlüğü, Sayı 27, 1994, s.20.

¹⁹²Ali Coşkun, “Geleneğin ve Geleceğin Kavşağında Dindar İnsanla Modern İnsan Karşı Karşıya” Bilgi ve Hikmet, Bahar, 1994, 6, s.46.

	İyi	89	37,14				
	Çok iyi	16	38,12				
Yetkin	Düşük	19	55,73	3-268	0,32	0,819	Fark yok
	Orta	148	54,79				
	İyi	89	55,31				
	Çok iyi	16	55,68				
Yakın	Düşük	19	23,72	3-268	0,07	0,978	Fark yok
	Orta	148	23,43				
	İyi	89	23,44				
	Çok iyi	16	23,31				
Kontrol eden	Düşük	19	19,12	3-268	1,49	0,218	Fark yok
	Orta	148	19,95				
	İyi	89	19,37				
	Çok iyi	16	18,43				
Cezalandıran	Düşük	19	14,90	3-268	0,36	0,782	Fark yok
	Orta	148	15,79				
	İyi	89	15,62				
	Çok iyi	16	15,54				

Not: *p<0,05

“Yapılan bir çalışma, çoğu insanın ahlaki ve maddi güçlükler karşısında kendiliğinden Allah’ı düşündüklerini; bir diğer araştırma ise bu hususta meslek ve ekonomik düzeyin önemli etkisini haber vermektedir.”¹⁹³ “Bu durumda maddi sıkıntılar, Allah’ı hatırlatmak ve dua etmek suretiyle insanda Allah şuurunu açık bırakabilir. Sıkıntılar, yaşama arzusu, hayata tutunma gücü, geleceğe dair umut ve beklentilerden üstün gelmişse durum biraz daha değişebilmektedir. Çöküntü veya

¹⁹³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.89.

umutsuzluk gibi olumsuz duygular, Allah’a doğru bir hareketi desteklemek yerine gerekli dinamizmi insandan uzaklaştırabilir.”¹⁹⁴

“Sosyal bir kurum olarak ekonomi, sadece insanın biyolojik yönünü değil, manevi cephesini de ilgilendiren bir alandır.”¹⁹⁵ Buna bağlı olarak sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan birey ile sosyo-ekonomik yönden düşük olan bireyin dini anlayış ve tarzında değişiklikler olacağını varsaymıştık. Nitekim maddi yönden oldukça zorda olan bir insanın içinde bulunduğu karmaşa ile zorda olmayan bireyin rahatlığı bir olamayabilir. Bu durumda bireyin içinde bulunduğu dönem sahip olduğu ahlaki davranış, dini yaşayış şekillerini değiştirebilir. Bu durumun tanrı tasavvurunu da etkileyeceğini düşünülen teori üzerinde çalışılan öğrencilerde aynı tepkiyi vermemiş ve aralarında maddi yönden değişiklik arz eden öğrencilerin tasavvurlarında anlamlı bir fark görülmemiştir.

Tablo 9 incelendiğinde, lise öğrencilerinin hem negatif hem de pozitif Allah tasavvurlarının sosyo-ekonomik düzeye göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur ($p > 0,05$). Başka bir deyişle araştırmaya katılan lise öğrencilerin maddi durumlarının ne olduğu fark etmeksizin Allah tasavvurlarının birbirine benzer olduğu anlamına gelmektedir. Bu bulguya göre “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında lise öğrencisinin sosyo-ekonomik düzeyine göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotez reddedilmiştir.

2.7. Allah Tasavvurunun Pozitif ve Negatif Boyutlarında Lise Öğrencisinin Dini Bilgi Düzeyine Göre Farklılıklar Var mıdır?

Öğrencilerin Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarının sosyo-ekonomik düzeylerine göre farklılaşma durumları incelendikten sonra, “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında lise öğrencisinin dini bilgi düzeyine göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotezin test edilmesi amacıyla tek yönlü varyans (ANOVA) analizi yapılmıştır. Yapılan analize ilişkin bulgular Tablo 10’de verilmiştir.

---

¹⁹⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.89.

¹⁹⁵ Abdurrahman Güneş, *Dinin Bazı Sosyal Kurumlarla İlişkisi*, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014, Cilt: 4, Sayı: 7. s.125.

Tablo 10. Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında, lise öğrencisinin dini bilgi düzeyine göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları

Alt Boyutlar	Dini bilgi düzeyi	N	$\bar{X}$	Sd	F	p	Fark (Tukey)
Merhametli	Çok iyi	38	38,64	3-267	4,25	0,006*	1> 3 1> 4
	İyi	113	37,33				
	Orta	100	36,95				
	Zayıf	20	36,10				
Yetkin	Çok iyi	38	55,80	3-267	3,91	0,009*	2> 3
	İyi	113	56,18				
	Orta	100	53,59				
	Zayıf	20	54,71				
Yakın	Çok iyi	38	24,05	3-267	0,71	0,548	Fark yok
	İyi	113	23,38				
	Orta	100	23,24				
	Zayıf	20	23,50				
Kontrol eden	Çok iyi	38	19,38	3-267	0,35	0,792	Fark yok
	İyi	113	19,85				
	Orta	100	19,53				
	Zayıf	20	19,26				
Cezalandıran	Çok iyi	38	16,57	3-267	1,73	0,162	Fark yok
	İyi	113	15,69				
	Orta	100	15,14				
	Zayıf	20	16,27				

Not: *p<0,05; 1 = Çok iyi, 2 = İyi, 3 = Orta, 4 = Zayıf

Tablo 10 incelendiğinde, pozitif Allah tasavvurlarından merhametli olma, lise öğrencilerinin dini bilgi düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur ($F_{(3-267)}=4,25$; $p=0,006 < 0,05$). Başka bir değişle öğrencilerin dini bilgisi Allah tasavvurunda farklılıklara sebep olmaktadır. Farklılığın hangi gruptan geldiğini belirlemek amacıyla çoklu karşılaştırma testlerinden Tukey HSD testi kullanılmış ve dini bilgisi çok iyi olan öğrencilerin dini bilgisi orta ve düşük olan öğrencilere göre Allah'ın merhametli olduğuna yönelik algılarının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Pozitif Allah tasavvurlarından biri olan yetkin olma, lise öğrencilerinin dini bilgi düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur ($F_{(3-267)}=3,91$; $p=0,009 < 0,05$). Başka bir değişle öğrencilerin dini bilgisi Allah tasavvurunda farklılıklara sebep olmaktadır. Farklılığın hangi gruptan geldiğini belirlemek amacıyla çoklu karşılaştırma testlerinden Tukey HSD testi kullanılmış ve dini bilgisi iyi olan öğrencilerin dini bilgisi orta olan öğrencilere göre Allah'ın yetkin olduğuna yönelik algılarının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Pozitif Allah tasavvurlarından yakın ve kontrol eden ile negatif Allah tasavvuru olan cezalandırmanın lise öğrencilerinin dini bilgisine göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur ($p > 0,05$). Elde edilen bu bulgular göre “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında lise öğrencisinin dini bilgi düzeyine göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotez kısmen kabul edilmiştir.

Eğitim insanlık tarihiyle eş zamanda başlar ve şekil alır. Genel bir tarifinin yapılması güç olmasına karşın eğitim genelde, bireyde gelişen istendik davranış olarak ifade edilir. Eflatun'a göre eğitim; insanı olgunlaştırmanın en iyi yolu, J.J. Rousseau göre ise çocukları yetiştirme ve insan yapma sanatıdır.¹⁹⁶ Sağlam bir eğitim öğretim bireyin hayatının her alanında doğru kararlar verebilmesine, seçimlerini bu yolda gerçekleştirmesine yardımcı olacaktır.

“Din konusunda bilgi sahibi olmak, Allah tasavvurunun oluşup gelişmesi ve şekillenmesinde önemli etkindir. Zira dini bilgi, Allah tasavvurunun bilişsel yönünü oluşturan birincil kaynaktır ve tasavvurlar bu bilişsel içeriğe ve düzeye bağlı olarak

---

¹⁹⁶ Alipaşa Ayas, *Eğitim Bilimine Giriş* (Editörler: Haluk Özmen, Durmuş Ekiz), Pegem Yayınları, Ankara 2018, s.4.

şekillenmektedir. Ayrıca dini bilginin niteliği de zihinsel düzeyde doğru ve sağlıklı bir Allah tasavvurunun oluşmasında bireylere önemli katkılarda bulunmaktadır.”¹⁹⁷

2.8. Allah Tasavvurunun Pozitif ve Negatif Boyutlarında Annenin ve Babanın Dini Tutumlarına (İmaj) Göre Farklılıklar Var mıdır?

Öncelikle araştırmada bulunan “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında babanın dini tutumuna (imajı) göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotezin test edilmesi amacıyla tek yönlü varyans (ANOVA) analizi yapılmıştır. Yapılan analize ilişkin bulgular Tablo 11’de verilmiştir.

Tablo 11. Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında, babanın dini tutumuna göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları

Alt Boyutlar	Babanın dini tutumu	N	$\bar{X}$	Sd	F	p	Fark (Tukey)
Merhametli	Katı/Sert	41	36,46	2-267	3,60	0,029*	3 > 1
	ılımlı/Orta yolcu	168	37,22				
	Özgürlükçü/Serbest	61	38,03				
Yetkin	Katı/Sert	41	53,56	2-267	2,52	0,082	Fark yok
	ılımlı/Orta yolcu	168	55,07				
	Özgürlükçü/Serbest	61	56,17				
Yakın	Katı/Sert	41	22,92	2-267	0,99	0,372	Fark yok
	ılımlı/Orta yolcu	168	23,42				
	Özgürlükçü/Serbest	61	23,77				
Kontrol eden	Katı/Sert	41	18,72	2-267	2,28	0,104	Fark yok
	ılımlı/Orta yolcu	168	19,66				

¹⁹⁷ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s. 470.

	Özgürlükçü/Serbest	61	20,15				
Cezalandıran	Katı/Sert	41	15,78	2- 267	0,34	0,714	Fark yok
	ılımlı/Orta yolcu	168	15,76				
	Özgürlükçü/Serbest	61	15,34				

Not: * $p < 0,05$; 1 = Katı/sert, 2 = ılımlı/orta yolcu, 3 = Özgürlükçü/serbest

Tablo 11 incelendiğinde, pozitif Allah tasavvurlarından merhametli olma, lise öğrencilerinin babalarının dini tutumuna göre istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur ($F_{(2-267)}=3,60$; $p=0,029 < 0,05$). Başka bir deyişle lise öğrencilerin babalarının dini tutumları Allah tasavvurunda farklılıklara sebep olmaktadır. Farklılığın hangi gruptan geldiğini belirlemek amacıyla çoklu karşılaştırma testlerinden Tukey HSD testi kullanılmış ve babasının dini tutumu katı olan öğrencilerin babasının dini tutumu özgürlükçü olan öğrencilere göre Allah'ın merhametli olduğuna yönelik algılarının daha düşük olduğu bulunmuştur. Pozitif Allah tasavvurlarından yetkin, yakın ve kontrol eden ile negatif Allah tasavvuru olan cezalandıran tanrı tasavvurunun, lise öğrencilerinin babasının dini tutumuna göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur ($p > 0,05$). Elde edilen bu bulgular göre “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında babanın dini tutumuna (imajı) göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotez kısmen kabul edilmiştir.

Aile, toplumun yapıtaşı olan anne-baba ve çocuklardan oluşan ve üyeleri arasında sevgi, saygı, dayanışma ve birbirlerine ait olma duygusu bulunan bir topluluktur.¹⁹⁸ “Aile sistemi bir bütündür, tek tek kişilerin toplamı olarak düşünülmemelidir; Aile, içindeki bireylerin birbirleriyle etkileşiminden oluşan bir düzendir. Her bir aile bireyinin diğeriyle ilişkisi vardır. Bu ilişkiler ağı içerisinde her birey, kendi benlik bilincini ve kişiliğini yapılandırır.”¹⁹⁹

“İnsan, varlığının özünü ailesinden alır. Bu özü, ailesinden gelen değerlerle geliştirir, biçimlendirir, yapılandırır. Tüm psikologların, kişiliğin oluşmasında büyük

¹⁹⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.89.

¹⁹⁹ Doğan Cüceloğlu, *İçimizdeki Çocuk*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993, s.49-50.

etkisini vurguladıkları çocukluğun ilk yılları, derin ve köklü aile ilişkileri içinde geçer. Çocuk psikolojisi ve Din Psikolojisi alanında yapılan araştırmalarda ailenin, psiko-sosyal ve pedagojik açıdan çocuk üzerinde önemli ölçüde söz sahibi olduğu ve çocuktaki dinî duygu ve düşüncenin gelişmesinin aileden aldığı dinî eğitime bağlı olduğu tespit edilmiştir.”²⁰⁰ Ailedeki din eğitimi için; temel nitelikteki ilk dini bilgilerin ailede verilmeye başlanması, “temsil tebliğden önce gelir” anlayışından hareketle anne babanın dini gereklilikleri bizzat yaşayarak çocuğa rol model olması, çocuğa karşı hoşgörölü, nazik ve sabırlı olması, gerek psikolojik gerek fiziksel her türlü cezadan olabildiğince kaçınıp aile içi eğitim kalitesi ve düzeyini artırma amaçlı mükâfatlara başvurusu din eğitiminin temellerinin sağlıklı bir şekilde atılmasını sağlayabilir.²⁰¹ “Çocuğa dinî eğitim verilirken şu tutumlar bireyi olumsuz yönde etkileyebilir; aşırı baskıcı ve otoriter tutum, aşırı hoşgörölü tutum, dengesiz ve kararsız tutum, aşırı koruyucu tutum ve kayıtsız tutum. Bireyi olumlu yönde ise güven verici ve hoşgörölü tutum etkiler.”²⁰² Ailelerin çocuk yetiştirme tutumları incelendiğinde temelde üç başlık altında toplanmaktadır; otoriter tutum, serbest tutum ve demokratik tutum. Otoriter tutumda, çocuk sürekli bir denetim ve baskı altındadır. Ana-baba çocuktan kurallara sıkı sıkıya uymasını bekler ve bu tutumda ceza ön plandadır. Serbest tutumda, çocuğa sayısız haklar tanınmıştır. Çocuğun davranışlarına sınır çekilmez ve çocuk da kurallara uymaz. Bu tutumla yetişen çocukların okula karşı ilgisiz, inatçı ve saldırgan oldukları görölür. Demokratik tutumda ise, ailenin yaklaşımı sevgi ve bağımsızlık temelleri üzerine oturmuştur. Ana-baba çocuğa söz hakkı tanır, kararlarına saygı duyar ve onunla iş birliğine girer. Aile, çocuğun yaşı ne olursa olsun ayrı bir kişilik olduğunun bilincindedir. Bu ailelerin çocuklarının daha bağımsız, dışa dönük ve yaratıcı oldukları gözlenir.²⁰³

Otoriter ve baskıcı anne-baba, çocuğun davranışlarını kontrol etmeye, şekil vermeye ve bu davranışları belli standartlar içerisinde yapılmasını ister. Ergenler de

---

²⁰⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, ss.257-261.

²⁰¹ Hayati Tetik, *Ortaöğretim Kurumlarında Mükâfat ve Ceza Algısı (Ağrı Örneği)*. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi, 2013, 2 (3), 99-138.

²⁰² Adı geçen tutumların açıklamaları için bkz.: Yıldız Kuzgun, “Ana-Baba Tutumlarının Bireyin Kendini Gerçekleştirme Düzeyine Etkisi”, Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, V, Sayı: 1, Ankara 1973, s.57.

²⁰³ Gülden Uyanık Balat, *İlköğretime Başlayan Çocukların Anne Babalarının Çocuk Yetiştirme Tutumlarının Okul Öncesi Eğitimden Yararlanma Düzeylerine Göre İncelenmesi*, Eğitim ve Bilim, 2007, Cilt 32, Sayı 143. ss.90-91.

bu durumdan farklı davrandıklarında ceza ile karşılaşacaklarını düşünürler. Böyle ailelerde yetişen gençler, öfke ve kızgınlık duygularını açık bir şekilde ifade edemezler. Böyle ailelerde erkekten kadına, büyükten küçüğe ve kuvvetliden zayıfa yönelik fiziksel cezalandırma olduğunda aile üyeleri arasında sevgi duyguları yok olur, ilişkilerde daha çok korku ve kızgınlık duyguları egemen olur.²⁰⁴

Katı din kuralları içinde yetiştirilen çocuk, kendi dışında bazı kurallara göre yargılanacağına ya da ödüllendirileceğine inanır. Katı ve bilinçsiz din koşullandırmasının baskın olduğu aile ortamında yetişen çocuk, kendi yaşantı ve deneyimlerini zenginleştirecek, iç ve dış dünyasını araştırıp keşfedecek bir tutum yerine körü körüne taklit etmeyi, öğretilen şekilsel dinî kalıpları yerine getirip arkasında yatan gerçek hedefin ne olduğunu bilmeden davranmayı kabul eder.²⁰⁵

Yapılan bu araştırma da yukarıda belirtilen düşünce ve araştırmaları destekler niteliktedir. Tabloda da görüldüğü gibi babanın sert tutumu Allah tasavvurunun merhametli boyutunda değişikliğe sebep olmuş, çocuk merhameti içselleştirememiştir. Kohlberg'e göre bir evreden diğerine geçiş, başkalarının bakış açısını kazanma ve kişinin mevcut ahlaki düşünce aşaması ile kendisinden daha ileri aşamada bulunan birinin muhakemesi arasında çatışma yaşama fırsatları ile ortaya çıkar. Kohlberg'in ahlaki gelişim evrelerinden 4. Evreye girmeye hazırlanan yani ahlaki tutum ve davranışları içselleştirmeye başlayan genç, babasının yanlış tutum ve davranışları sonucunda bu evreye ait özelliklerini benimsemekte zorlanmıştır.

Öğrencilerin Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarının babanın dini imajına göre farklılaşma durumları incelendikten sonra, "Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında annenin dini tutumuna (imajı) göre farklılıklar vardır." şeklinde ifade edilen hipotezin test edilmesi amacıyla tek yönlü varyans (ANOVA) analizi yapılmıştır. Yapılan analize ilişkin bulgular Tablo 12'de verilmiştir.

---

²⁰⁴ Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, s.122.

²⁰⁵ Halil Apaydın, *Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi*, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(12-13). s.331.

Tablo 12. Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında, annenin dini tutumuna göre karşılaştırılmasına ilişkin tek yönlü varyans analizinin sonuçları

Alt Boyutlar	Annenin dini tutumu	N	$\bar{X}$	Sd	F	p	Fark (Tukey)
Merhametli	Katı/Sert	41	37,42	2-268	0,06	0,946	Fark yok
	ılımlı/Orta yolcu	179	37,29				
	Özgürlükçü/Serbest	51	37,21				
Yetkin	Katı/Sert	41	53,78	2-268	1,33	0,266	Fark yok
	ılımlı/Orta yolcu	179	55,27				
	Özgürlükçü/Serbest	51	55,58				
Yakın	Katı/Sert	41	23,36	2-268	0,70	0,497	Fark yok
	ılımlı/Orta yolcu	179	23,58				
	Özgürlükçü/Serbest	51	23,02				
Kontrol eden	Katı/Sert	41	19,38	2-268	0,23	0,792	Fark yok
	ılımlı/Orta yolcu	179	19,72				
	Özgürlükçü/Serbest	51	19,47				
Cezalandıran	Katı/Sert	41	16,34	2-268	1,31	0,272	Fark yok
	ılımlı/Orta yolcu	179	15,68				
	Özgürlükçü/Serbest	51	15,13				

Not: * $p < 0,05$

Tablo 12 incelendiğinde, lise öğrencilerinin hem negatif hem de pozitif Allah tasavvurlarında annelerinin dini tutumlarına (imajı) göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu tespit edilmiştir ($p > 0,05$). Başka bir deyişle araştırmaya katılan lise öğrencilerin annelerinin dini tutumları fark etmeksizin Allah tasavvurlarının birbirine benzer olduğu anlamına gelmektedir. Bu bulguya göre “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında annenin dini tutumuna (imajı) göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotez reddedilmiştir.

2.9. Öznel Dindarlık Algısı, Allah Tasavvurunun Pozitif Boyutlarıyla Pozitif İlişkiler Sergileyip Negatif Boyutları ile Belirgin Bir İlişki Sergilemeyecek mi?

Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarında babanın dini tutumuna göre farklılaşma durumları incelendikten sonra, “Öznel dindarlık algısı, Allah tasavvurunun pozitif boyutlarıyla pozitif ilişkiler sergilemekte; negatif boyutları ile belirgin bir ilişki sergilememektedir.” şeklinde ifade edilen hipotezin test edilmesi amacıyla basit doğrusal korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analize ilişkin bulgular Tablo 13’de verilmiştir.

Tablo 13. Öznel dindarlık algısı ile Allah tasavvurları arasındaki korelasyonlar

Korelasyonlar	
	Öznel Dindarlık Algısı
Merhametli	0,227*
Yetkin	0,309*
Yakın	0,048
Kontrol Eden	-0,021
Cezalandıran	0,053

Not. *p <0,05

Tablo 13 incelendiğinde, öznel dindarlık algısı ile Allah tasavvurlarından merhametli ve yetkin arasında istatistiksel olarak anlamlı korelasyonlara sahip olduğu görülmektedir ($p < 0,05$). Öznel dindarlık algısı ile merhametli arasında çok düşük, pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki (0,27; $p < 0,05$) varken, yetkin ile düşük, pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki (0,309; $p < 0,05$) olduğu tespit edilmiştir. Öznel dindarlık algısı ile yakın, kontrol eden ve cezalandıran arasında ise istatistiksel olarak anlamsız korelasyonların olduğu görülmektedir ($p > 0,05$). Elde edilen bu bulgulara göre “Öznel dindarlık algısı, Allah tasavvurunun pozitif boyutlarıyla pozitif ilişkiler sergilemekte; negatif boyutları ile belirgin bir ilişki sergilememektedir.” şeklinde ifade edilen hipotez kısmen kabul edilmiştir.

“Dindarlığın tek bir şekli olmadığı için aynı dine inanan hatta aynı dini grup içinde yer alan bireylerin farklı olması nedeni ile herkesin kendine ait bir dinî

yöneliminden bahsedilebilir. Bu durum da dindarlığın tanımlanmasını çok daha zor hale getirmektedir.”²⁰⁶

Öznel dindarlık algısı yani bireyin kendisini ne ölçüde dindar hissedip hissetmediği, hiç kuşkusuz bireyin din denilen vakıayı anlamlandırma ve kendisini bu vakıa içerisinde konumlandırma tarzıyla ilgilidir.²⁰⁷ “Buna göre dindar bir kimsenin kendisi ve çevresini değerlendirmesi dindar olmayandan daha farklı olacaktır.”²⁰⁸

Yapılan araştırmada da görüldüğü üzere kendisini dindar olarak kabul eden bireyler ile kendisini daha az dindar olarak kabul edenler arasında fark oluşmuştur. Bu farkı öğrenciler Allah tasavvurunun merhametli ve yetkin boyutlarında göstermişlerdir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tanrı, insanoğlunun var olması ile birlikte insanların zihnini meşgul eden bir kavramdır. Kendisini ve yaşamı sorgulayan her insan şöyle ya da böyle nasıl var olduğunu düşünecek ve nihayet nasıl yaratıldığı konusu kaçınılmaz bir problem olarak karşısına çıkacaktır.

Bu çalışma Ağrı İlinde seçilmiş olan “Ağrı Hüseyin Celal Yardımcı Fen lisesi, Nurettin Dolgun Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, 15 Temmuz Şehitleri Anadolu Lisesi” olarak üç okulu ve 272 öğrenciyi kapsamaktadır. Öğrencilerin yaşları 14 ile 18 yaş aralığında değişmektedir. Bu okulların seçiminde gözleme dayalı olarak bilgi düzeyi, maddi ve manevi durum, velilerin tutum ve davranışları, öğrencilerin algı düzeyleri ve cinsiyet gibi faktörler belirleyici özellik taşımaktadır. Öğrenciler ise rastgele seçilmiştir.

Öğrencilerin tanrı tasavvurunun nasıl olduğunu ve bu tasavvura sosyo-demografik değişkenlerden nelerin etki ettiğini ölçmek amacıyla Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu tarafından geliştirilmiş olan ve tarafımızca amacımıza uygun olarak

---

²⁰⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.81.

²⁰⁷ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, s.230.

²⁰⁸ Adem Şahin, *Ergenlerde Dindarlık- Benlik Saygısı İlişkisi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, Cilt:19, Sayı:19, s. 187-198.

düzenlediğimiz “Tanrı Tasavvuru Ölçeği” ve kişisel bilgi formu veri toplama araçları olarak kullanılmıştır. Katılımcılar anketi cevaplandırırken her ifadenin karşısında yer alan beşli Likert ölçeğine göre tercihlerini belirtmişlerdir.

Yapılan analizler sonucunda katılımcıların sosyo-demografik bilgilerine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 3’de belirtildiği üzere şu şekildedir: Araştırmaya katılan lise öğrencilerinin cinsiyete göre dağılımının hemen hemen birbirine eşit olduğu görülmektedir, öğrencilerin yaşa göre dağılımları incelendiğinde ise 15, 16 ve 17 yaş grubunun birbirine çok yakın olduğu, 14 yaş grubunun (%13,6) biraz daha az olduğu ve 18 yaş grubunun (%6,3) en az olduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin doğdukları bölgelere göre dağılımlarına bakıldığında ise büyük çoğunluğunun şehir merkezlerinde (%68,8), daha sonra köyde (%21,3) ve son olarak büyükşehir ve kasabada doğdukları belirlenmiştir. Araştırmaya katılan lise öğrencilerinin yıllık gelir algılarına göre dağılımları incelendiğinde; katılımcıların hemen hemen yarısının orta düzeyde, %32,7’sinin iyi düzeyde, %5,9’unun çok iyi ve %7’sinin ise düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir. Araştırmaya katılan lise öğrencilerinin annelerinin kendilerine yönelik tutumlarının nasıl olduğuna bakıldığında; annelerin %59’unun koruyucu, %30’unun eşitlikçi ve %11’inin de baskıcı olduğu belirlenmiştir. Babaların tutuma bakıldığında ise %41’inin koruyucu, %39’inin eşitlikçi ve %20’sinin de baskıcı olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya katılan lise öğrencilerinin annelerinin kendilerine yönelik dini konudaki tutumlarının nasıl olduğuna bakıldığında ise annelerin %66’sının ılımlı, %19’unun özgürlükçü ve %15’inin de katı olduğu belirlenmiştir. Babaların dini tutuma bakıldığında ise %62’inin ılımlı, %22’inin özgürlükçü ve %15’inin de katı olduğu tespit edilmiştir. Lise öğrencilerinin dini bilgilerine göre dağılımları incelendiğinde; öğrencilerin %41’inin iyi düzeyde, %37’sinin orta düzeyde ve %15’inin de çok iyi düzeyde olduğu belirlenmiştir. Lise öğrencilerinin dine yönelik algılarına bakıldığında ise %50’sinin biraz dindar, %25’inin oldukça dindar ve %15’inin ise pek dindar olmadığı tespit edilmiştir.

Tanrı Tasavvuru Ölçeği’nin alt boyutlarına ve Allah inancına ait betimsel istatistikler incelendiğinde ise tablo 4’te belirtildiği üzere lise öğrencilerinin tanrı tasavvuruna ilişkin algılarının yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Ölçeğin alt boyutları dikkate alındığında lise öğrencilerinin tanrının yetkin ($\bar{X} = 55,08$ (4,59)) boyutuna ilişkin algılarının çok yüksek olduğu, merhametli ($\bar{X} = 37,29$ (3,39)), yakın

($\bar{X} = 23,45$ (3,35)) ve kontrol eden ($\bar{X} = 19,62$ (3,27)) boyutlarına ilişkin algılarının ise yüksek düzeyde olduğu bulunmuştur. Tanrının cezalandıran ($\bar{X} = 15,66$ (2,24)) alt boyutuna ilişkin lise öğrencilerinin algıları incelendiğinde ise düşük düzeyde olduğu bulunmuştur. Lise öğrencilerinin Allah inancına ($\bar{X} = 25,10$ (3,14)) ilişkin algılarına bakıldığında ise orta düzeyde olduğu bulunmuştur. Elde edilen bulgulara göre öğrencilerin pozitif tanrı tasavvuruna ilişkin algılarının negatif tanrı tasavvuruna ilişkin algılarından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir ve “araştırmaya katılanların Negatif Allah tasavvuru Pozitif Allah Tasavvurundan daha düşük olacaktır.” şeklinde ifade edilen hipotezimiz kabul edilmiştir.

Allah inancı üzerinde Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarının etkisine ilişkin analiz sonuçlarına ait Tablo 5 incelendiğinde, Allah’ın yakın olma tasavvurunun Allah inancı ile pozitif yönden düşük düzeyde ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu görülmektedir ($R = 0,35$; $R^2 = 0,12$; $p < 0,05$). Allah’ın merhametli, yetkin, kontrol eden ve cezalandıran tasavvurlarının ise Allah inancı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı bulunmuştur ($p > 0,05$). Elde edilen bulgulara göre Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarından sadece Allah’ın yakın olma tasavvurunun Allah inancını pozitif yönden etkilediği diğer boyutların ise istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur.

Demografik değişkenlerden cinsiyetin, Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarına etkisine ait analiz sonucunu içeren Tablo 6 incelendiğinde lise öğrencilerinin hem negatif hem de pozitif Allah tasavvurlarının cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur ($p > 0,05$). Yani erkek ve kız öğrencilerin tanrı tasavvurları birbirine benzemektedir. Bu bulgulara göre “Allah tasavvurunun negatif ve pozitif boyutlarında cinsiyete göre farklılıklar yoktur.” şeklinde ifade edilen hipotezimiz kabul edilmiştir.

Öğrencilerin tasavvurlarında yaşa bağlı değişim olup olmadığına ilişkin yapılan analiz sonucuna ait Tablo 7 incelendiğinde, lise öğrencilerinin hem negatif hem de pozitif Allah tasavvurlarının yaşa göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur ($p > 0,05$). Başka bir deyişle araştırmaya katılan lise öğrencilerin yaşları artıkça Allah tasavvurlarının değişmediği anlamına gelmektedir. Bu bulgulara göre “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında yaşa göre farklılıklar vardır” şeklinde ifade edilen hipotezimiz reddedilmiştir.

Sosyal çevrenin tasavvurlara etkisine ilişkin analiz sonucuna ait Tablo 8 incelendiğinde lise öğrencilerinin hem negatif hem de pozitif Allah tasavvurlarının doğdukları sosyal çevreye göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur ($p > 0,05$). Başka bir deyişle bu sonuç, araştırmaya katılan lise öğrencilerin doğum yerleri fark etmeksizin Allah tasavvurlarının birbirine benzer olduğu anlamına gelmektedir ve “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında sosyal çevreye göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotez reddedilmiştir.

Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında, lise öğrencisinin sosyo-ekonomik düzeyine göre karşılaştırılmasına ilişkin analiz sonucu tablo 9 da yer almaktadır. Sonuç hipotezimizin zıt yönündedir. Lise öğrencilerinin hem negatif hem de pozitif Allah tasavvurlarının sosyo-ekonomik düzeye göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu tespit edilmiştir ($p > 0,05$).

Dini bilgi düzeyinin Allah tasavvurunu etkileyeceği yönünde olan hipotezimizi test etmek üzere yapılan analiz sonucuna ait Tablo 10 incelendiğinde; pozitif Allah tasavvurlarından merhametli olma, lise öğrencilerinin dini bilgi düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($F_{(3-267)}=4,25$; $p=0,006 < 0,05$). Dini bilgisi çok iyi olan öğrencilerin dini bilgisi orta ve düşük olan öğrencilere göre Allah’ın merhametli olduğuna yönelik algılarının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Pozitif Allah tasavvurlarından biri olan yetkin olma, lise öğrencilerinin dini bilgi düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur ($F_{(3-267)}=3,91$; $p=0,009$). Dini bilgisi iyi olan öğrencilerin dini bilgisi orta olan öğrencilere göre Allah’ın yetkin olduğuna yönelik algılarının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Pozitif Allah tasavvurlarından yakın ve kontrol eden ile negatif Allah tasavvuru olan cezalandırmanın lise öğrencilerinin dini bilgisine göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur ($p > 0,05$). Elde edilen bu bulgular göre “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında lise öğrencisinin dini bilgi düzeyine göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotez kısmen kabul edilmiştir.

Farklılığa sebep olan diğer bir değişken ise babanın imajıdır. Tablo 11 incelendiğinde, pozitif Allah tasavvurlarından merhametli olma, lise öğrencilerinin babalarının dini tutumuna göre istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur ($F_{(2-267)}=3,60$; $p=0,029 < 0,05$). Babasının dini tutumu katı olan öğrencilerin, babasının dini tutumu özgürlükçü olan öğrencilere göre Allah’ın merhametli olduğuna yönelik

algılarının daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Pozitif Allah tasavvurlarından yetkin, yakın ve kontrol eden ile negatif Allah tasavvuru olan cezalandıran tanrı tasavvurunun, lise öğrencilerinin babasının dini tutumuna göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu bulunmuştur ($p > 0,05$). Elde edilen bu bulgulara göre “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında babanın dini tutumuna (imajı) göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotezimiz kısmen kabul edilmiştir.

Anne imajının tanrı tasavvuruna etkisinin analiz sonucuna ait Tablo 12 incelendiğinde, lise öğrencilerinin hem negatif hem de pozitif Allah tasavvurlarında annelerinin dini tutumlarına (imajı) göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu tespit edilmiştir ($p > 0,05$). Başka bir deyişle araştırmaya katılan lise öğrencilerin annelerinin dini tutumları fark etmeksizin Allah tasavvurlarının birbirine benzer olduğu anlamına gelmektedir. Bu bulguya göre “Allah tasavvurunun pozitif ve negatif boyutlarında annenin dini tutumuna (imajı) göre farklılıklar vardır.” şeklinde ifade edilen hipotezimiz reddedilmiştir.

Son olarak öznel dindarlık algısının da farklılığa sebep olan değişkenlerden biri olduğu tespit edilmiştir. Tablo 13 incelendiğinde, öznel dindarlık algısı ile Allah tasavvurlarından merhametli ve yetkin arasında istatistiksel olarak anlamlı korelasyonlara sahip olduğu görülmektedir ($p < 0,05$). Öznel dindarlık algısı ile merhametli arasında çok düşük, pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki ($0,27$; $p < 0,05$) varken, yetkin ile düşük, pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki ($0,309$; $p < 0,05$) olduğu tespit edilmiştir. Öznel dindarlık algısı ile yakın, kontrol eden ve cezalandıran arasında ise istatistiksel olarak anlamsız korelasyonların olduğu görülmektedir ($p > 0,05$). Elde edilen bu bulgulara göre “Öznel dindarlık algısı, Allah tasavvurunun pozitif boyutlarıyla pozitif ilişkiler sergilemekte; negatif boyutları ile belirgin bir ilişki sergilememektedir.” şeklinde ifade edilen hipotez kısmen kabul edilmiştir.

Araştırmada elde edilen bulgulardan hareketle aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

Tanrı tasavvuru konusu oldukça ciddi ve önem arz eden bir konudur. Bireyin tüm hayatı sahip olduğu inançtan, doğal olarak tanrı tasavvurundan etkilenmektedir. Bireyin anlaşılması, yanlış yönlendirilmemesi, anne babayı taklitten çıkıp gerçek bir dini kimliğe ulaşması için onun ne düşündüğünün de bilinmesi gerekmektedir.

Kişinin neyi niçin düşündüğüne dair bilgi edinmek adına bu tür çalışmaların artırılması din ile ilgilenen tüm branşların lehine olacağı kanaatindeyiz.

1- Ailenin bireyin gelişiminde son derece önem arz ettiği yadsınamaz bir gerçektir. Yaptığımız araştırma sonucunda da ortaya konulduğu üzere ailenin bireye yaklaşım metodu, ona gösterdiği sevgi, saygı, hoşgörü; kendisinin herhangi bir olay ya da olgu karşısında takındığı tutum ve davranış dini eğitimin temellerini oluşturacak niteliğe sahiptir. O halde ebeveyn olma hazırlığında olan veya olmuş tüm bireylerin çeşitli eğitim süzgeçlerinden geçmeleri gerekmektedir. Bu bağlamda gerekli kurum ve kuruluşların aile bilinçlendirme ve aile planlamasına yönelik konferans, seminer, gezi gibi çeşitli etkinlikler yapması, bireylerin de titizlikle katılım sağlaması oldukça önem arz eden bir konudur.

2-Okullarda bulunan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin, Rehberlik servisinin veya herhangi bir branşa ait öğrenciye yol gösterecek öğretmenin mesleki gelişim bağlamında kendisini yetiştirmesi; gerekli kurs, seminer ve diğer hizmet içi eğitim faaliyetlerinden yararlanması gerekmektedir. Öğrenciye hangi durumlarda hangi metot ile yaklaşılması gerektiğini bilmesi çocuğun belki tüm hayatına etki edecek öneme sahip olabilir.

3-Bu araştırmada üzerinde çalışılan okulların gözleme dayalı olarak öğrencilerin deist, ateist gibi gruplardan etkilendiği düşüncesinden hareketle ve öğrencilerin de bir kısmının kendilerini sözde ateist ya da deist şeklinde tanımlamaları üzerine yola çıkılmıştır. Dolaylı olarak ölçmeye çalıştığımız bu durum, Allah inancına ait (tablo 5) sorulan sorular ile reddedilmiştir. Öğrencilerin belki dikkat çekmek amacıyla ya da kendilerince farklı sebeplerden ötürü bu şekilde davranmaları gayet tabii bir durumdur. Öğrencilere doğrudan Deizm, Ateizm adına yaklaşıp dikkatlerini tamamen oraya yoğunlaştırmaktansa ilk etapta bu tarz bir çalışma ile durumun ciddiyeti ölçülebilir, gerekli bir durum varsa ona göre şekil alınabilir.

4-Öğrencilerin dini bilgi düzeyleri ile Allah inancının birbirleriyle doğrudan ilişkili olduğu yaptığımız araştırma ile tespit edilmiştir. O halde öğrencilerin dini bilgilerini artırmak amacıyla okul, yurt veya çeşitli alanlarda ihtiyaçları doğrultusunda bilgi düzeyleri artırılabilir.

5- Yaptığımız bu çalışmada sadece Teist (Müslüman) olan öğrenciler yer almaktadır. Bu anlamda benzer çalışmalar artırılabilir, iletilebilir. Örneğin; diğer inanışlara

sahip bir örneklem grubu seçilip onların tasavvurlarına göre karşılaştırmalı olacak şekilde çalışma yapılabilir. Daha da açarsak bu fikri; deist bir örneklem grubu ile Teist bir grubun tanrı tasavvurları ele alınabilir veya iki grup da Teist olup, Hristiyan/Müslüman tanrı tasavvurları şeklinde karşılaştırmalı olarak araştırılabilir.

6-Daha önceden yapılan benzer çalışmalar dikkate alınarak Tanrı tasavvurlarının mutlulukla ilişkileri olup olmadığı araştırılabilir. Örneğin; Müslüman/panteist şeklinde iki grubun tasavvurları ile mutlulukları arasındaki ilişki incelenip gruplar arasındaki farklar araştırılabilir. Elde edilen sonuçlar yayımlanıp gerekli kurum ve kuruluşlarla paylaşılabilir.

KAYNAKÇA

- Afifi, A. E. (1974). *Muhyiddin İbni-Arabi 'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Çeviren: Mehmet Dağ. Ankara.
- Akgün, T. (2011). Gazali ve İbn Rüşd'e göre yaratma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- Akyürek, P. G. (2007). *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Öğrencilerin Ahlaki Gelişimine Etkisi: Kohlberg'in Ahlak Gelişimi Kuramı Açısından Bir Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- Albayrak, A. (1995). *Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Apaydın, H. (2001). *Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12(12-13).
- Arıcan, M. K. (2016). *Din Felsefesi El Kitabı*, (Editörler: Recep Kılıç, Mehmet Sait Reçber), Grafiker Yayınları, Ankara.
- Arslan, A. (2012). *Felsefeye Giriş*, Adres Yayınları, Ankara.
- Ay, M. E. (2012). *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Ayas, A. (2018). *Eğitim Bilimine Giriş*, (Editörler: Haluk Özmen, Durmuş Ekiz), Pegem Yayınları, Ankara.
- Aydın, M. (2014). *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınevi, İzmir.
- Aydın, M. (1986). *Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 27(1), 31-87.
- Aydın, M. Z. (2003). *Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, Nobel Yayınları, Ankara.

- Bacanlı, H. (1995). “*Tanrı ve Peygamber Kavramları (Selçuk Üniversitesi’nde Bir Araştırma)*”. Din Eğitimi Araştırma Dergisi, Sayı:2.
- Bakırtaş, T. (2019). *Ergenlik Döneminde Bilişsel Faktörlerin Karar Verme Sürecine Etkisinin Din Psikolojisi Yönünden İncelenmesi (Adapazarı örneğinde)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Balat, G. U. (2010). *İlköğretime başlayan çocukların anne babalarının çocuk yetiştirme tutumlarının okul öncesi eğitimden yararlanma düzeylerine göre incelenmesi*. Eğitim ve Bilim, Cilt 32, Sayı 143. ss.90-91.
- Bayraktar, M.M. (2017). *Jean Piaget’nin Bilişsel Gelişim Kuramına Yöneltilen Eleştiriler Bağlamında Türkiye’de Yapılan Din Eğitimi Çalışmalarının Değerlendirilmesi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Konya.
- Biddle, J. (1976). *Locke's Critique of Innate Principles and Toland's Deism*. Journal of the History of Ideas, 37(3), 411-422.
- Brown, T.A. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. New York: Guilford Press.
- Budak, S. (2000). *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Cevizci, A. (2013). *Felsefeye Giriş*, Say Yayınları, Ankara.
- Coşkun, A. (1994). *Geleniğin ve Geleceğin Kavşağında Dindar İnsanla Modern İnsan Karşı Karşıya*”, Bilgi ve Hikmet, Bahar, 6.
- Cüceloğlu, D. (1993). *İçimizdeki Çocuk*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Cürçani, (1997). *Tarifat*, (Ter. Arif Erkan), Bahar Yayınları, İstanbul.
- Descartes, R. (1998). *Metafizik Düşünceler*, (Çev. M. Karasan), İstanbul: MEB.

- Dilek, Y. (2019) *Ergenlerde Tanrı Algısı ile Şiddet Eğilimi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Dorman, E. (2009). *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.
- Erdem, E. Y. (2006). *İlâhâ Ezelâ Lik ve Yaratma Sorunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Doktora Tezi, Ankara.
- Erdem, H (1990). *Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Erdem, H. (1994). *Deizm Maddesi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, Cilt:9.
- Erdem, H. (2009). *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, Konya.
- Erdoğan, E. (2014). *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- Evans, C.S, Manis, Z. R. (2010) *Din Felsefesi*, (Çeviren: Ferhat Akdemir), Elis Yayınları.
- Fârâbî, (2008). *Kitâbü'l-Burhân*, (Çev. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper), Ankara.
- Flew, A. (2005). *Felsefe Sözlüğü*, (Çev: Nurşen Özsoy), Yeryüzü Yayınevi, Ankara.
- Freud, S. (1997). *Bir Yanılsamanın Geleceği*, (Çev. Selçuk Budak), Öteki Yayınevi (ÖFD) Uygarlık Din ve Toplum İçinde, Ankara, cilt:13.
- Gazali, H. (1971), *İtikatta Orta Yol*, Çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

- Gerrig, R.J, Zimbardo, P.G (2012). *Psychology And Life*, (Çeviren: Gamze Sart), Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Gilson, E. (1986). *Tanrı ve Felsefe*, (Çev: Mehmet Aydın), İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Gökberk, M. (2007). *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Güneş, A. (2014). *Dinin Bazı Sosyal Kurumlarla İlişkisi*, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 7.
- Hartshorne, C., & Reese, W. L. (1953). *Philosophers speak of God* (p. 227). Chicago: University of Chicago Press.
- Hökelekli, H. (2008), *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structural analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6.
- İbn Sina, (2000). *Arş Risalesi -Allah'ın Birliği ve Sıfatları Üzerine*, (Çev: Enver Uysal), Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Cilt: 9, Sayı: 9.
- İbni Sina, (2006). *Kitabuş-Şifa*, Mantığa Giriş (Çev. Ömer Türker), Litera Yay. İstanbul.
- İbnu'l Arabî, M. (2013). *Fusûsu 'l-Hikem*, (Tercüme ve Şerhi: Ahmet Avni Konuk).
- İkbal, M. (1964). *Esrar ve Rumuz*, (Çev. Ali Nihad Tarlan), Timaş Yayınları, İstanbul.
- İmamoğlu, T. Yazoğlu, R. Başçı, V. (2016). *Din Felsefesi*, Eser Yayıncılık, Erzurum.
- İnanç, B, Bilgin, M, Kılıç Atıcı, M. (2012). *Gelişim Psikolojisi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Karasar, N. (1982). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayınları, Ankara.
- Kartopu, S. (2014). *Yaşamı Sürdürme Nedenlerinin Tanrı Algısıyla İlişkisi*. *Electronic Turkish Studies*, 9(2).

- Kaya, M. (2009). “Sudur Maddesi”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Cilt:37.
- Kaya, M. (2011). “Tasavvur Maddesi” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 40.
- Kaya, N. (2015). *Ortaokul Öğrencilerinin Yazılı Metinlerinde Ahlaki Gereçeklendirmenin Kohlberg Ahlak Kuramına Göre İncelenmesi*, Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- Korkut, R. (2019). *Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Arasında Spinoza Feslefi ve Sufi Metafiziği (Vahdet-İ Vücut)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- Köktaş, Y. (2017). *Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17 (1).
- Kulaksızoğlu, A. (2011). *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Kuşat, A. (2006), “*Ergenlerde Allah Tasavvuru*”, Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi içinde, (Ed. Ü. Günay, C. Çelik), Karahan Yayınları, Adana.
- Mehmedoğlu, A.U. (2010) *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Ocak, H. (2011). *Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklenen Anlamın İlkçağdan Ortaçağa Evrimi*. FLSF Dergisi, (11).
- Ocak, H. (2012). *Kınalızade Ali Efendi’de Mutluluk Ahlâkı Kavramının Felsefi Temelleri*, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1(1), 115-136.
- Ocak, H. (2017). *Erken Dönem İslam Felsefesi (Tabiat Felsefesi) Tabiatçılık, Dehrilik, Bâtinîlik, İhvan-I-Safâ, İslam Felsefesi*, Ed: İsmail Erdoğan-Enver Demirpolat, Lisans Yayıncılık, İstanbul.
- Ocak, H. (2012). *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında İnsanın Hürriyeti*, Ek Kitap, İstanbul.

- Okumuş, N. K. (2017). *Sağlam Kulpa Tutunamayanlar (Ahlak, Eşcinsellik ve Deizm Üzerine)*, Araştırma Yayınları, İstanbul 2017.
- Peker, H. (2013). *Muhammed İkbâl'de Tanrı-Evren İlişkisi. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1).
- Peterson, M. Hasker, W. Reichenbach, B. Basinger, D. (2006). *Din Felsefesine Giriş*, (Çeviren: Rahim Acar), Küre Yayınları, İstanbul.
- Piaget, J, Kavsaoglu, S. (2019). *Ergenlikten Yetişkinliğe Bilişsel Gelişim*. Ankara University Journal Of Faculty Of Educational Sciences (Jfes), 24 (1).
- Safa, M. (2018). *İslami Bir Sosyolojinin Kaynak ve Kabiliyeti*, Universal Journal of Theology. C. 3, S. 3, ss. 202-193.
- Sarıbay, AY. (1994). “*Refah Partisi'nin Ardındaki Sosyo-Politik Dinamikler*”, Türkiye Günlüğü, Sayı 27.
- Satronck, J.W. (2014). *Yaşam Boyu Gelişim*, (Çeviri Editörü: Galip Yüksel), Nobel Yayınları, Ankara.
- Siegfried Wollgast, (2003). *Hegel'in Mistisizm ve Panteizm Görüşleri Üzerine*, (Çev: Naim Şahin), Cilt 16, sayı:16.
- Siyez, D.M, (2009). *Liselerde Görev Yapan Öğretmenlerin İstenmeyen Öğrenci Davranışlarına Yönelik Algıları ve Tepkileri*, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:25.
- Siyez, D.M. (2006). *15-17 Yaş Arası Ergenlerde Görülen Problem Davranışların Koruyucu ve Risk Faktörleri Açısından İncelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Programı Doktora Tezi, İzmir.
- Spinoza, (2011). *Etika*, (Çev: Hilmi Ziya Ülken), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Swınburne, R. (2001). *Tanrı Var mı?* (Çeviren: Muhsin Akbaş), Arasta Yayınları, Bursa.

- Şahin, A. (2005). *Ergenlerde dindarlık-benlik saygısı ilişkisi*. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19(19).
- Şahin, Y. (2003). *Hegel'in Mistisizm ve Panteizm Görüşleri Üzerine*. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16 (16).
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş: Temel İlkeler ve LISREL Uygulamaları*. Ankara: Ekinoks Yayınları.
- Tabachnick, B.G. & Fidell, L.S. (2013). *Multivariate statistics*. New Jersey: Pearson Education Inc.
- Tamar, M. (2005). *Gençlikte Değişim ve Süreklilik*, Çelikkol Yayıncılık, İzmir.
- Tan, Y. (2019). *Din Felsefesinde Teizm-Ateizm Tartışmalarında Kullanılan Kanıtların Mantıksal Analizi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun.
- Tetik, H. (2013). *Ortaöğretim Kurumlarında Mükâfat ve Ceza Algısı (Ağrı Örneği)*. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2 (3), 99-138.
- Topaloğlu, A. (2001). *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm Ya Da Ateizm*. Furkan Yayınları, İstanbul.
- Topaloğlu, A. (2011). “Teizm Maddesi”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. Cilt:40.
- Uludağ, S. (1997). “Hallac-ı Mansur Maddesi” Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Cilt:15.
- Uzunboyulu, H., & Sarıgöz, O. (2015). *The evaluation of anthropological attitudes towards social professional and lifelong learning in terms of some variables. The Anthropologist*.
- Weiten, W. Hammer, E. Y, Dunn, D. S. (2016). *Yaşam Psikoloji ve Çağdaş İnsan Uyum*. (Çeviri Editörü: Ebru İkiz), Nobel Yayıncılık, Ankara.

- Whitehead, A. N. (1929). *Process and reality. Essays in Science and Philosophy*. New York.
- Wood, A. (2011) *Kant'ın Deizmi*, (Çeviri: Necmettin Tan), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52:1.
- Yapıcı, A. (2004). *Allah ve Kutsal Kavramlarının Çağrıştırdıkları Anamlara Sosyo-Psikolojik Bir Bakış: Çukurova Üniversitesi Örneği*. Değerler Eğitimi Dergisi, 2(7 ve 8).
- Yasa, M. “*Panenteizmin Tarihsel Ardalanı Üzerine*”, Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 18-19.
- Yaşartürk, İ. (2019). *İlkokul Öğrencilerinin Adalet, Dürüst Olma, Sorumluluk ve Yardımseverlik Değerlerine Yönelik Yargılarının Kohlberg’ in Ahlak Gelişim Kuramına Göre İncelenmesi*, Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Temel Eğitim Anabilim Dalı Sınıf Eğitimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Yavuz, K. (2003). *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, DİB Yayınları. Ankara.
- Yıldız, M. (2007). *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, İzmir İlâhiyat Vakfı Yayınları, İzmir.
- Yıldıoğan, Ç. (2012). *7-12 Yaş Arası Çocuklarda Tanrı Tasavvuru (Kırşehir/Çiçekdağı İlçesi Örneği)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Meryem SAVRUN
Doğum Yeri ve Tarihi	Akçadağ / 01.08.1994
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Artvin Çoruh Üniversitesi
Yüksek Lisans Öğrenimi	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	15 Temmuz Şehitleri Anadolu Lisesi Ağrı Nurettin Dolgun Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi (Halen)
İletişim	
E-posta Adresi	meryemeder64@gmail.com

EK:1

A. KİŞİSEL BİLGİ FORMU

1) Cinsiyetiniz: ( ) Kız ( ) Erkek

2) Yaşınız Lütfen yazınız (.....)

3) Doğum Yeriniz: ( ) Köy ( ) Kasaba ( ) Şehir ( ) Büyükşehir ( ) Yurtdışı

4) Yıllık gelir durumunuz: (ailenizin):

( ) Çok düşük ( ) Düşük ( ) Orta ( ) İyi ( ) Çok iyi

5) Çocukluğunuzda anne ve babanızın size karşı tutum ve davranışları nasıldı?

Anne: ( ) Otoriter/ Baskıcı ( ) Koruyucu/ Müdahaleci ( ) Eşitlikçi/ Demokratik

Baba: ( ) Otoriter/ Baskıcı ( ) Koruyucu/ Müdahaleci ( ) Eşitlikçi/ Demokratik

6) Anne ve babanızın dini inanç ve tutumları aşağıdakilerden hangisine uygundur?

Anne: ( ) Katı/ Sert ( ) İlmli/ Orta yolcu ( ) Özgürlükçü/ Serbest

Baba: ( ) Katı/ Sert ( ) İlmli/ Orta yolcu ( ) Özgürlükçü/ Serbest

7) Din konusundaki bilgi düzeyinizi nasıl tanımlarsınız?

( ) Çok İyi ( ) İyi ( ) Orta ( ) Zayıf ( ) Çok Zayıf ( ) Dinle ilgili Hiçbir Bilgim Yok

8) Aşağıdakilerden hangisi sizin dini durumunuza en uygundur?

( ) Çok Dindarım ( ) Oldukça Dindarım ( ) Biraz Dindarım ( ) Pek Dindar Değilim ( ) Hiç Dindar Değilim ( ) Din ile Bir İlgim Yok

Aşağıdaki ifadelere ne oranda katılıp katılmadığınızı lütfen işaretleyiniz.	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum

		1	2	3	4	5
1	Yanlış yaptığım zaman Allah benden yüz çevirir.					
2	Allah olmasaydı dünya benim için anlamsız olurdu.					
3	Evrendeki her şeyi yaratan Allah'tır.					
4	Allah'a olan inancım hayatımda büyük bir farklılık meydana getirmiştir.					
5	Allah'ın ruhumun derinliklerinde hissedebilirim.					
6	Allah'a olan inancım hayatımın merkezidir					
7	Allah bana daima vakit ayırır.					
8	Allah beni ancak görevimi mükemmel bir şekilde yaptığımda sever.					
9	Dua etsem bile Allah'tan yardım gelmez.					
10	Bir Allah'ın var olduğuna eminim.					
11	Allah bana yardım ettiği için güçlü bir insanım.					
12	Yardım istediğimde Allah bana yardım eder.					
13	Allah insanların yapıp ettiklerine çok fazla müdahale etmez.					
14	Benim için günlük olaylar Allah'ı düşünmekten daha önemlidir.					
15	Hayat ne kadar zor olursa olsun, Allah yardımını benden esirgemez.					
16	Allah'ın rahmeti herkes içindir.					
17	Sıkıntılarıımı gidermesi için Allah'tan yardım isterim.					
18	Bazen Allah'ı nerede arayacağımı bilemiyorum.					
19	Allah'ı çok sık düşünmem.					
20	Allah dünyanın kendi kurallarına göre işlemesine					

	karişmaz.					
21	Allah'ın beni ismimle bildiğini hissedirim.					
22	Allah bana uzakta olduğu hissini verir.					
23	Bazen Allah'ın beni terk ettiğini hissedirim.					
24	Allah'tan daha merhametli hiç kimse düşünemiyorum.					
25	Allah'ın rahmetine inanmakta zorlandığım zamanlar oldu.					
26	Allah'ın hayatım üzerinde çok az bir etkisi vardır.					
27	Allah hakkındaki düşüncelerim oldukça belirsizdir.					
28	Allah bana hiçbir zaman el uzatmadı.					
29	Allah'ın şefkat ve merhameti yalnızca birkaç seçilmiş kişi içindir.					
30	Ne kadar günah işlersem işleyeyim Allah beni affeder.					
31	Allah benimle ilgili her şeyi bilir.					
32	Allah beni öldükten sonra tekrar diriltecektir.					
33	Allah istediğı şeyi istediğı şekilde yaratır.					
34	Allah dilediğı kimseye dilediğı kadar verir.					
35	Allah beni her durumda görür.					
36	Allah yaptıklarımın dolaylı beni hesaba çekecektir.					
37	Hayattaki engelleri Allah'ın yardımıyla aşarım.					
38	Yaptığım her şeyden Allah'ın haberi vardır.					
39	Günah işlediğimde Allah beni alçaltır.					
40	Allah uyacağım kuralları belirlemiştir.					
41	Allah yaptığım kötülükler için beni hemen cezalandırır.					
42	Allah'ın affı sınırsızdır.					

43	Zenginliği de fakirliği de Allah verir.					
44	Allah istediğini yaşatır, istediğini öldürür.					
45	Allah evrenin düzenine karışmaz.					
46	Allah kalbimden geçeni bilir.					
47	Allah dilediğine azap eder, dilediğini bağışlar.					
48	Allah nefsimin bana fısıldadıklarını bilir.					
49	Allah'ın bana şahdamarımdan daha yakın olduğunu isterim.					
50	Bence Allah insanlara birtakım sınırlar koymuştur.					
51	Allah'ın beni her zaman kontrol ettiğini hissederim.					